

K N O B
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum

Dr. Riemer R. Knoop en
Drs. Birre B. Walvis

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-321756
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,—
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,—;
f 50,— (tot 27 jr); f 125,— (instelling etc.).
Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-41522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

M. Tillema, A. Viersen De Thooren te Maasniel	1
Ch. van den Heuvel De Architectura (1599) van Charles De Beste, Het vitruvianisme in de Nederlanden in de zestiende eeuw	11
Publikaties	
Cees de Bondt, 'heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...?' Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800 (recensie Rob Dettingmeijer)	24
Caroline van Eck, Organicism in nineteenth-century architecture. An inquiry into its theoretical and philosophical background (recensie Bart Verschaffel)	24
Reactie van Caroline van Eck	25
Signalementen	26
Monumentenzorg	
De huidige toestand van de Nederlandse monumenten in Sri Lanka (C.L. Temminck Groll)	28
KNOB	
Huldeblijk prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll	38
Jaarrede voorzitter 14 januari.	
studiedag 12 mei 1995	38
Studiedag 'Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de monumentenzorg'	39
Summaries	39
Auteurs	40

*Afbeelding omslag: De Thooren te Maasniel, toestand 1989 na
restauratie, foto T.C. Bauer.*

BULLETIN KNOB
Jaargang 94, 1995, nummer 1

De Thooren te Maasniel

M. Tillema, A. Viersen

Inleiding

Onder de rook van Roermond, in het door deze stad geannexeerde Maasniel staat het kasteel De Thooren. Na enige jaren van leegstand en verwaarlozing is het sinds de restauratie, die van 1987 tot 1989 heeft geduurd, de woning van de familie Van Bree.

Voor en tijdens de restauratie is in het kader van een studieproject aan de Technische Universiteit Delft onderzoek verricht naar de bouwgeschiedenis.¹ Het onderzoek heeft zich door de weinig beschikbare tijd beperkt tot het interessantste en oudste deel van het complex, namelijk de woontoren in de noordwesthoek van het hoofdgebouw. Door de werkgroep archeologie van Rura zijn bij de restauratie enige archeologische waarnemingen gedaan.² De bouwhistorische documentatie is door deze waarnemingen aangevuld. Met behulp van de verzamelde gegevens die in dit verslag zijn vastgelegd, worden enkele conclusies getrokken ten aanzien van de bouwgeschiedenis.

Bestaande toestand

Het complex, zoals dat aanwezig was voor de restauratie bestond uit een ommuurd terrein, waarbinnen een aantal bouwdelen waren te onderscheiden (afb. 2). Het hoofdgebouw (A, B en C) en de schuur (H) zijn de oudste delen. De bouwdelen D tot en met G zijn vrij recent. Het hoofdgebouw heeft in een aantal bouwfases zijn huidige vorm bereikt. In de noordwesthoek bevindt zich het oudste gedeelte van het complex, een woontoren (A), die uit de tweede helft van de veertiende of uit de vijftiende eeuw stamt.³ Deze toren is in de vijftiende of zestiende eeuw naar het oosten uitgebreid met een woonvleugel (B) met op de noordoosthoek een torentje. In de daarop volgende eeuwen worden tegen de zuidgevel van de woontoren twee dwarsvleugels gebouwd (C1 en C2), waarvan de westelijke het oudste is. Sporen hiervan waren vóór de restauratie nog in de zuidgevels van de woontoren en woonvleugel zichtbaar (afb. 3). Door deze verbouwing ontstaat een rechthoekig complex. Deze beide dwarsvleugels waren waarschijnlijk van topgevels voorzien. Bij een latere verbouwing zijn deze bouwdelen (grotendeels) gesloopt en is er een nieuwe vleugel met een lessenaarskap gebouwd (afb. 4).

Bij de laatste restauratie zijn de bouwhistorisch gezien minder interessante bouwdelen C tot en met G gesloopt. Dit

omdat ze niet meer functioneel waren en bouwtechnisch gezien in een slechte staat verkeerden.

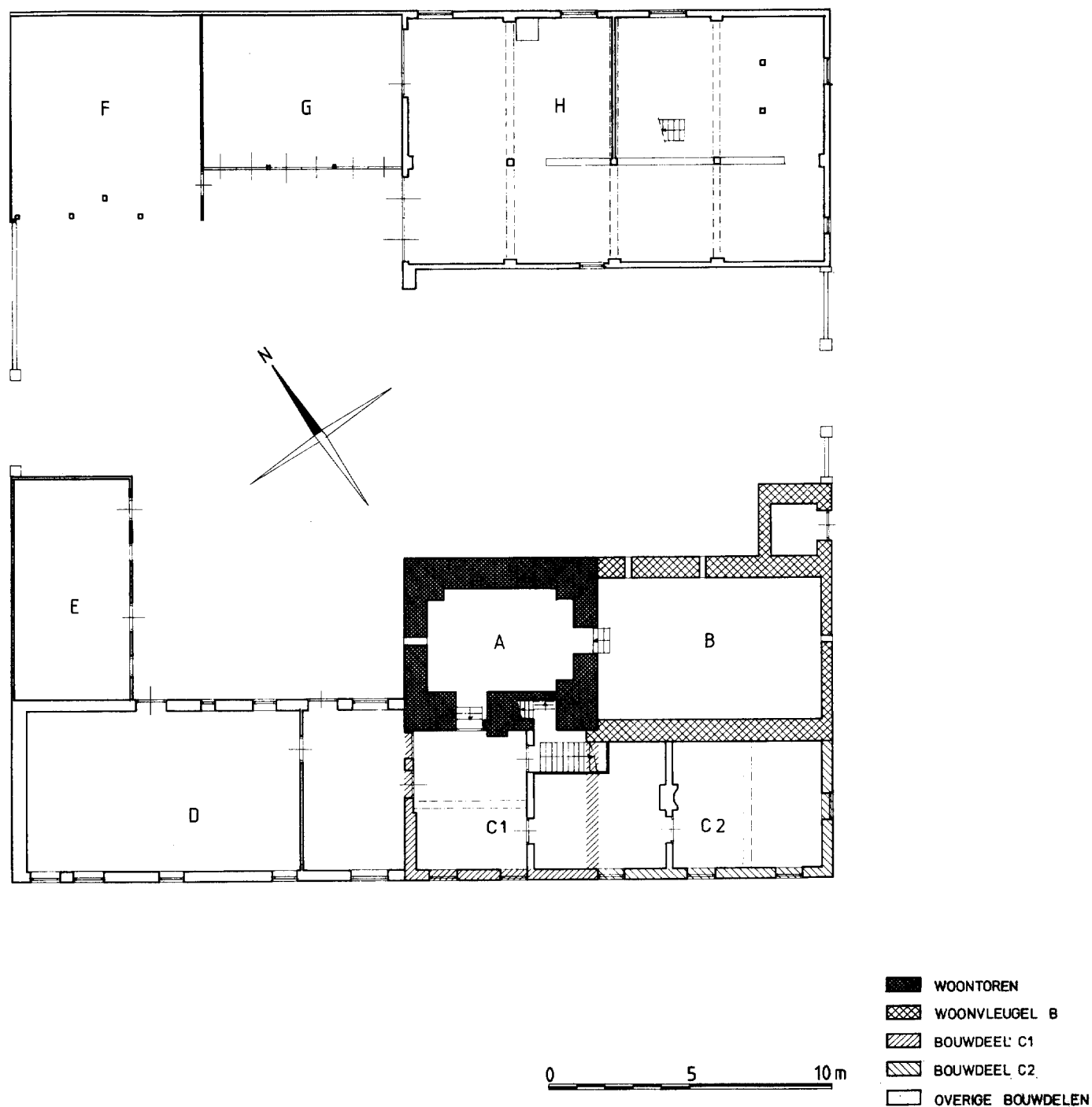
Historie

Helaas zijn er weinig geschreven bronnen bekend over de historie van het huis de Thooren. De vele branden die het huis hebben geteisterd zullen hier debet aan zijn.

De oudst bekende eigenaar is Dederic Wilde van Mersen, schout van Roermond (1404-1414) die in 1417 als eigenaar van de Thooren wordt genoemd.⁴ Zijn kleinzoon had slechts één dochter, die in 1454 gehuwd was met Johan van Herte-

Afb. 1. Het kasteel vanuit het noorden gezien, RDMZ 1966 (fotograaf G. Dukker).

Afb. 2. Plattegrond van het gehele complex, naar een opmeting van architectenbureau ir. John van Schaijik, Roermond 1987.

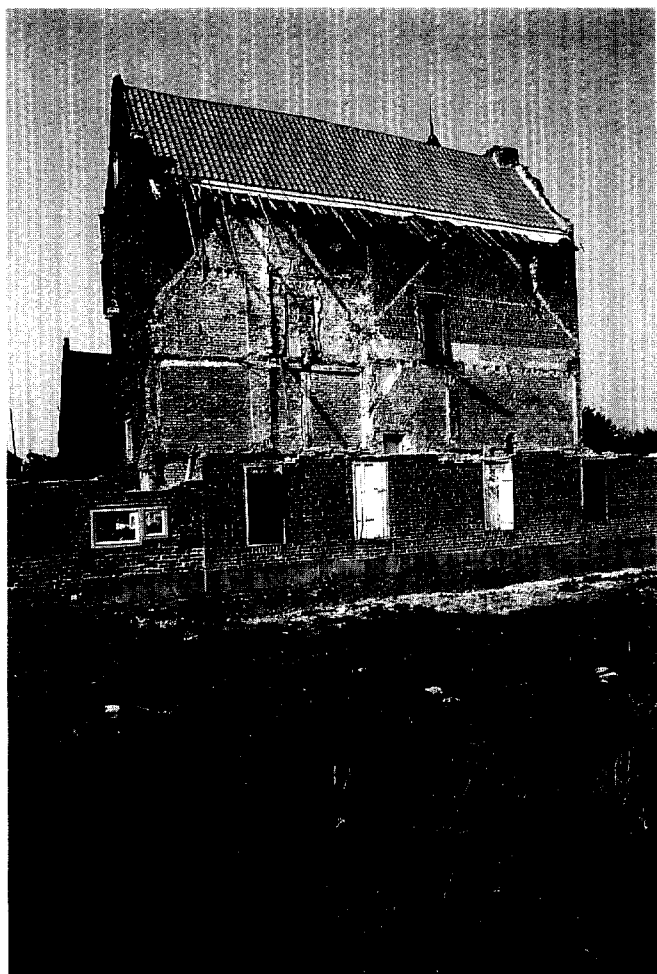
velt. Hierdoor komt de Thooren in handen van de familie Van Hertevelt.⁵

In 1604 steken Spanjaarden uit Roermond onder bevel van Simon Antunes de Thooren in brand. Dit blijkt uit een akte gedateerd 9 oktober 1607.⁶ Deze akte is opgesteld om aan de

hand van de verklaringen van enkele ouden van dagen de aan het huis en goed verbonden rechten alsnog vast te leggen. Uit de akte blijkt dat het huis reeds ten tijde van de grootmoeder van de toenmalige eigenaar Wilhelm van Hertevelt was afgebrand; 'die welke [de grootmoeder van Wilhelm] in 't huys

liep ende wolde noch haer segel ende briefven daer uythaelen dan en konste die niet daer uyt brenghen oorsaecken dat het fuyr oder brandt te seer haer overquamp datse haer lijff genoech te salveren had ende is alsoo in 't middel van den thooren boven die windeltrap door een venster in een bedt gespronghen sonder etwas uyt te krijgen ende in korten tijt daernaer gestorven'. Uit het voorgaande mogen we in ieder geval concluderen dat een deel van de archiefstukken die we thans missen toen verloren zijn gegaan. Ook blijkt hieruit dat ten tijde van de grootmoeder van Wilhelm van Hertevelt het huis ook al eens is afgebrand.

De zoon van Wilhelm, Hendrik van Hertevelt is een aantal jaren later niet in staat om een vrij grote schuld bij Hendrik Smeets in te lossen, waardoor de laatste in het bezit van de Thooren komt.⁷ Door huwelijk wordt de familie Petit aan het eind van de zeventiende eeuw eigenaar van het huis. De heer

Afb. 3. Sporen van aanbouwen tegen de zuidgevel van de woontoren, 1988. In het midden van de woontoren is zichtbaar dat een deel van de liseen is weggehakt. Dit is gebeurd bij het uithakken van een deuropening (zie ook afb. 11, S 13). Het bouwspoor van de dichtgezette deur is niet meer herkenbaar. (foto auteurs)

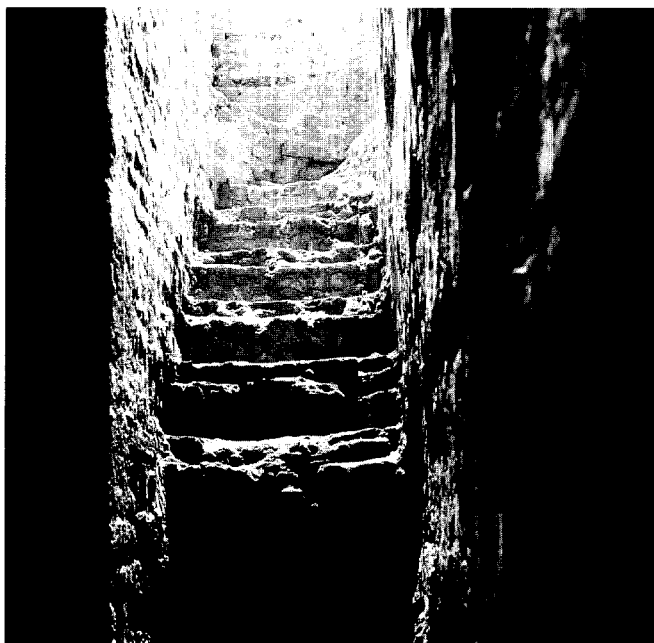
Afb. 4. Het kasteel met aangebouwde vleugel, RDMZ 1952 (fotograaf G.Th.Delemarre).

Christiaan Laurens Petit stelt in 1710 een pleitnota op om de riddermatigheid van het goed te bewijzen. Hierin wordt tevens vermeld dat de Thooren nogmaals is hersteld in 1686, nadat het schade had opgelopen als gevolg van verval en een brand. Dit betekent dus dat de Thooren tussen 1607 en 1686 nogmaals door vuur verwoest is geweest. Dit is de derde brand die we in de archieven terug kunnen vinden. In het gebouw zelf is van deze branden niets terug te vinden. Wel zijn er aanwijzingen gevonden van een vierde brand, die de oudste fase van de Thooren heeft verwoest, hier wordt verderop nader op ingegaan. Van deze laatst genoemde brand is in de geschreven bronnen geen sporen aangetroffen.

Beschrijving van de woontoren

Kelder

In de kelder zijn rossig verbrande mergelmuren te zien.⁸ Deze mergel behoort waarschijnlijk tot de restanten van een eerste bouwphase, die door brand verwoest is. De toren is buitenwerks 6,90 x 5,75 m groot met muren van 0,90 m dikte. Hoe deze toren er verder uitzag is niet bekend. De opbouw kan zowel van hout als van steen zijn geweest.

Afb. 5. De muurtrap in de zuidwand van de Thooren, foto H.C. Knook 1988.

Na de verwoesting is de toren in baksteen herbouwd, waarbij de keldermuur, waarvan nog een gedeelte overeind stond, gedeeltelijk is vernieuwd en aan de buitenzijde geheel beklampt.⁹ Thans treffen we in de kelder langs de vier wanden gordelbogen aan. Hierop rust een koepelgewelf (afb. 11). Naden in de noordelijke poeren van de huidige gordelbogen geven aan dat de west- en oostwand naar alle waarschijnlijkheid oudere gordelbogen hebben gehad (afb. 11, S 1). Het is niet erg waarschijnlijk dat op de gordelbogen een gewelf heeft gerust.¹⁰ Meer voor de hand liggend is dat deze gordelbogen het metselwerk van de begane grond hebben gedragen. De kelder zal een houten zoldering hebben gehad. In ieder geval is het huidige gewelf niet aangebracht bij de herbouw. Voor het metselen van de huidige gordelbogen zijn de oudere poeren verbreed. De kruinhoogte van het huidige gewelf steekt uit boven de oorspronkelijke vloerhoogte en daarom kan het gewelf van de kelderverdieping niet origineel zijn (afb. 10).

Opvallend in de kelder is een uitkraging aan de noordwand die voor wat het onderste deel betreft niet in verband gebracht is met de mergelmuur (afb. 10, S 2). Deze vorm van uitvoeren kan alleen dan verklaard worden, wanneer er van wordt uitgaan dat bij de herbouw de kelder gedeeltelijk vol lag met puin of aarde, waarin men een gat heeft gegraven om de uitkraging te metselen. De uitkraging is wel in verband gemetseld met het opgaande baksteen-muurwerk. Achter de uitkraging is de mergel eveneens verbrand; hieruit kan worden opgemaakt dat de baksteen tot een volgende bouwphase behoort. Waarschijnlijk heeft deze uitkraging gediend als ondersteuning van een haard op de verdieping. Deze uitkraging wijst er ook op dat bij de herbouw in eerste instantie een hou-

ten vloer is aangebracht.

De zijkanten van de huidige toegang in de zuidwand zijn uitgehakt, deze toegang is dus niet origineel. Aan de bouwsporen in het oorspronkelijke muurwerk is te zien dat zich hier aanvankelijk een vrij diepe nis bevond (afb. 11, S 3 en S 4). Mogelijk was er een klein kelderraampje, sporen hiervan zijn echter niet aangetroffen. De nis is voor de bouw van de keldergewelven opgevuld met metselwerk. Pas na de bouw van de gewelven is de nis gedeeltelijk opengehakt om de huidige doorgang tot stand te brengen. Hierbij is ook een deel van het gewelf weggehakt. Een gedeelte van de vulling is nog in de westelijke dagkant aanwezig (afb. 11, S 5).

Ook de doorgang naar de kelder van de zaalvleugel (B) is later doorgebroken (afb. 11, S 9). Hier is duidelijk te zien waar zich oorspronkelijk een vensteropening bevond (afb. 11, S 8). Uit de sporen in de bovenzijde van de opening valt af te leiden dat het door een ontlastingsboog overdekte venster oorspronkelijk 37 cm breed was. De bovenzijde van de opening wordt door boogjes overdekt en gaat schuin omhoog naar buiten (afb. 9 spoor 2).

Afb. 6. Afwerking kanteling, foto auteurs 1988.

Afb. 7. Het uitgebouwde privaat aan de westgevel van de woontoren, foto auteurs 1988.

Bij archeologisch onderzoek is gebleken dat de onderkant van de fundering zich op 50 cm onder het maaiveld bevindt, derhalve slechts 8 cm onder de keldervloer. Waarschijnlijk heeft er oorspronkelijk een talud aan de buitenzijde tegen de toren gelegen. De schuin omhoog lopende ontlastingsboogjes boven het venster in de doorgang naar de zaalvleugel duiden hier ook op. Het talud zal in een latere fase zijn afgegraven.

Omdat geen van de toegangen naar de kelder origineel zijn en er ook geen sporen zijn teruggevonden van andere toegangen, moeten we ervan uitgaan dat de verbinding met de begane grond voor de bouw van het gewelf binnendoor door middel van een houten trap was geregeld.

Begane grond

De begane grond is evenals de kelder voorzien van een koepelgewelf. Het metselwerk van het gewelf van dit vertrek wijkt af van dat van het muurwerk.¹¹ Dit tezamen met de teruggevonden plaats van de moerbalken en verdiepingshoogte van de eerste verdieping leidt tot de conclusie dat de gewelven later zijn aangebracht. Gezien het in de zwikvulling teruggevonden schervenmateriaal zal dit gewelf waarschijnlijk uit het midden van de zestiende eeuw stammen.¹²

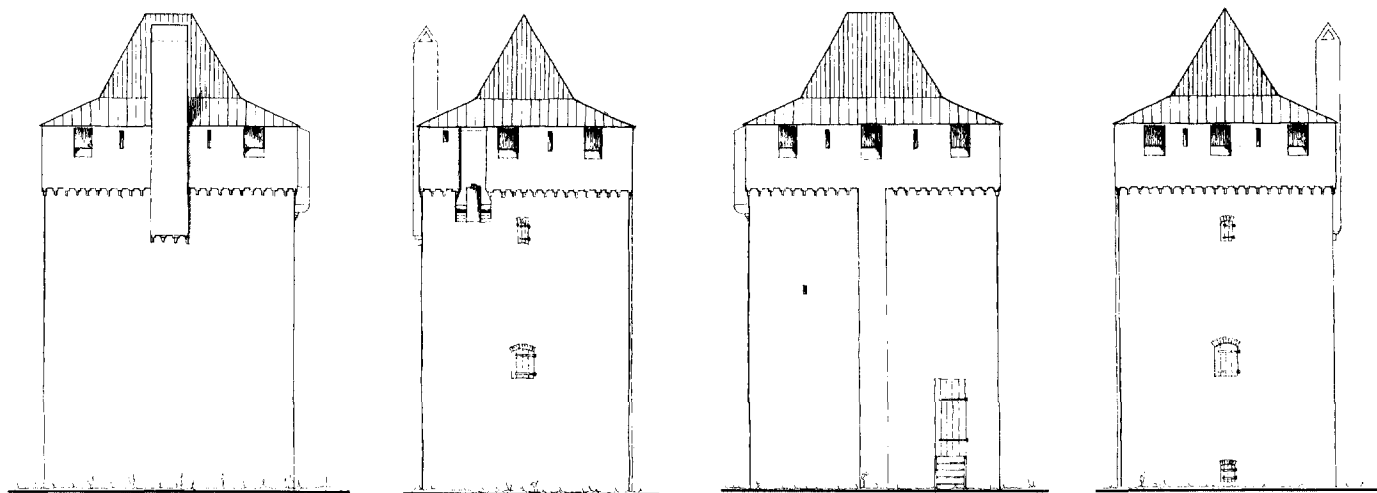
In de oostwand bevindt zich een deuropening naar de hoofdverdieping van de (latere) zaalvleugel. De dagkanten van de opening zijn gedeeltelijk afgehakt. Uit de sporen in de dagkanten van de deuropening valt af te leiden dat er oorspronkelijk een venster was met aan weerszijden zitbanken (afb. 9, S 10). Aan de bovenzijde van de huidige opening is de ontlastingsboog van de raamopening nog te zien (afb. 9, S 13).

In de westgevel, boven de huidige, vergrote, opening voor het raam is de aftekening te zien waar zich vroeger de ontlastingsboog van de originele raamopening heeft bevonden. Deze opening was smaller dan de huidige (afb. 9 spoor 16). De noord en zuidgevels hadden geen raamopeningen. Het vertrek zal hoe dan ook niet erg veel licht van deze twee kleine openingen hebben gehad.

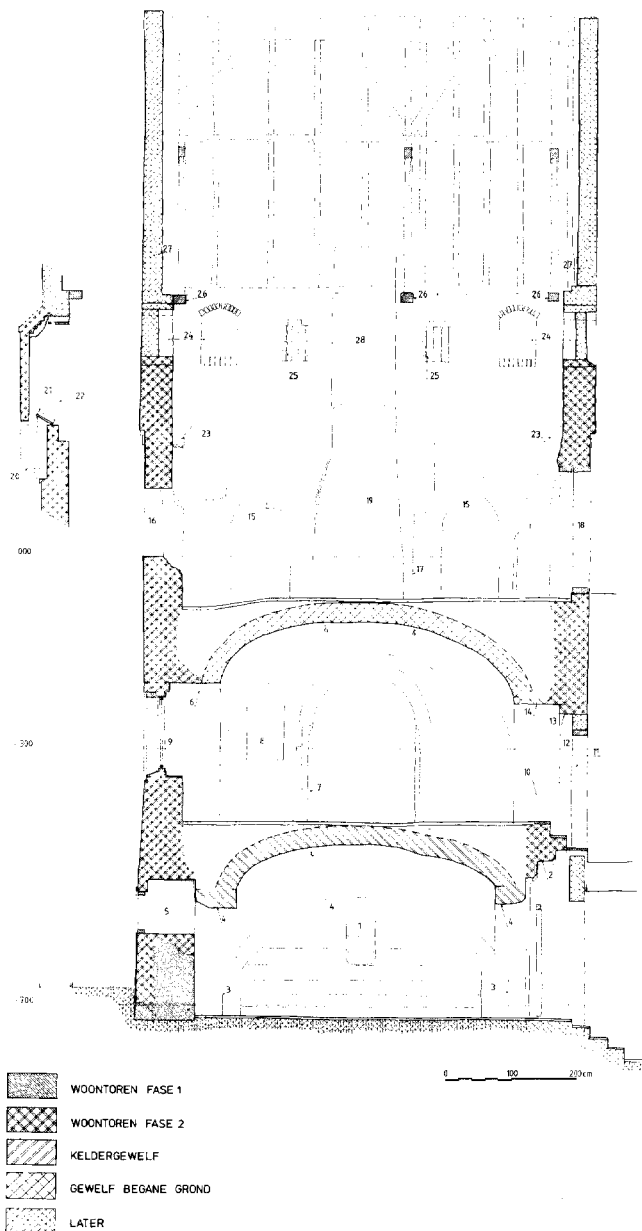
De haard in de noordwand is – blijkens de naden links en rechts ervan – niet origineel, maar later ingewerkt in het bestaande muurwerk.

Gezien de al eerder vermelde uitkraging aan de noordmuur van de kelder moet op de plaats wel de originele haardpartij worden gezocht.

De toegang tot de toren bevond zich ca. 130 cm onder de huidige vloer van de begane grond. Aan de buitenzijde was er een rechthoekige sponning, die naar beneden toe doorliep. De aanwezigheid van twee duimen, in combinatie met de sponning, maakten duidelijk dat de deur oorspronkelijk naar bui-

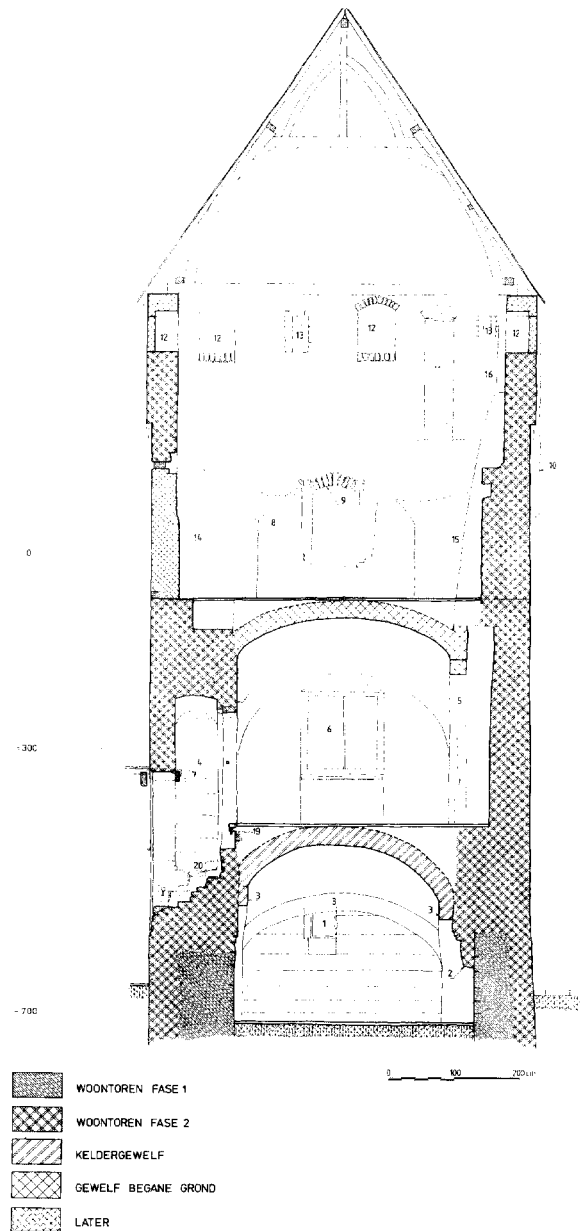

Afb. 8. Reconstructie van de mogelijk verschijningsvorm van de woontoren in de 15de eeuw.

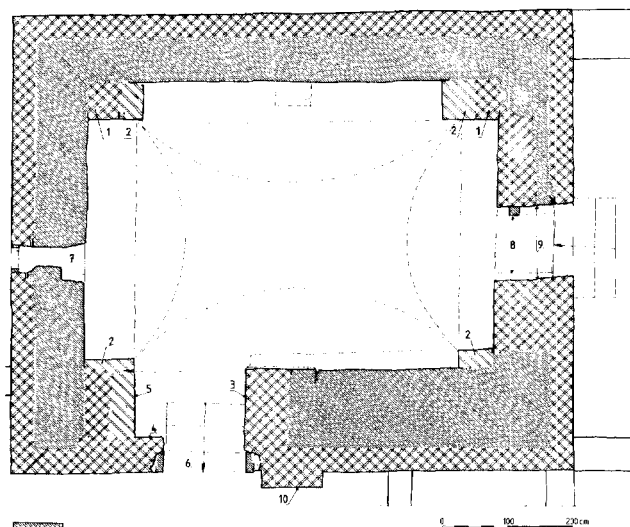
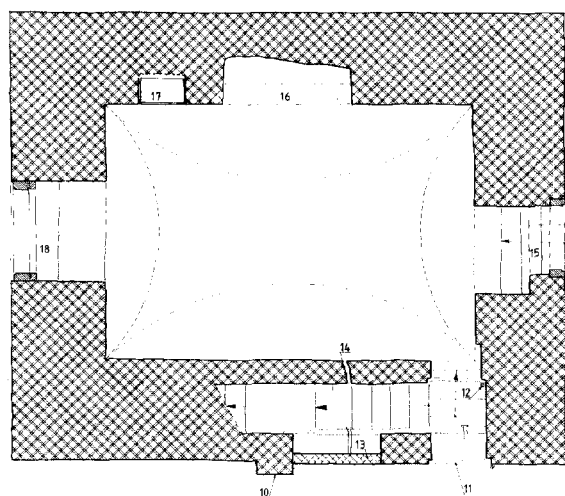
Afb. 9. Langsdoorsnede.

1. gemetselde ondersteuning haardpartij (?) hoofdverdieping;
2. ontlastingsboog oorspronkelijke opening; 3. zijkant oorspronkelijke poer; 4. gordelbogen; 5. later ingehakt raampje; 6. aftekening oorspronkelijke ontlastingsboog raam; 7. ingewerkte dagkanten haardpartij; 8. recent ingehakt kastje; 9. vergrote raamopening; 10. afgehakt muurwerk van zitnis; 11. aftekening oorspronkelijke onderkant van raamopening; 12. afgehakte dagkanten van raamopening; 13. oorspronkelijke bovenzijde van raamopening; 14. ontlastingsboog gewelf; 15. nissen; 16. vergrote raamopening; 17. wang schouw (?); 18. uitgebroken doorgang naar bouwdeel (B); 19. niet origineel rookkanaal; 20. natuursteen ondersteuning privaat; 21. dakpan; 22. privaat; 23. aftekening balkgaten; 24. kanteelvenster; 25. schietspleten; 26. moerbalken; 27. topgevels; 28. origineel deel rookkanaal

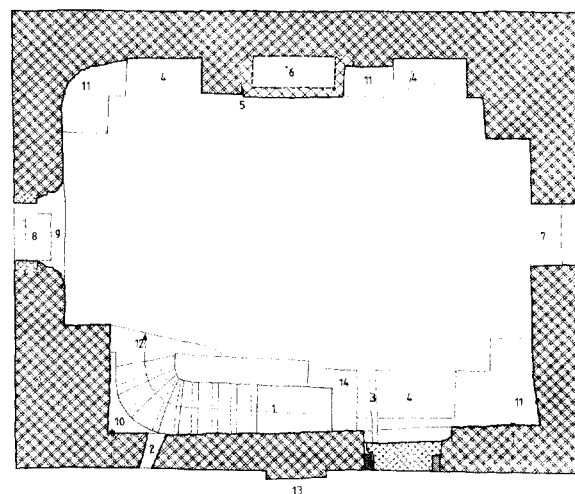
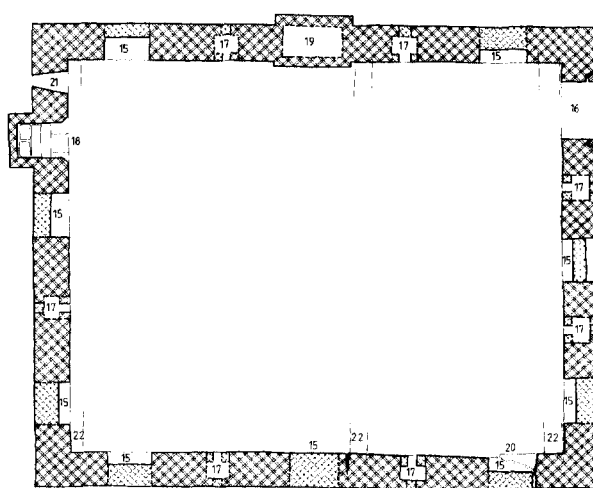
Afb. 10. Dwarsdoorsnede.

1. niet originele raamopening; 2. gemetselde ondersteuning haard (?) hoofdverdieping; 3. gordelbogen; 4. muurtrap; 5. schouw; 6. vergrote raamopening; 7. ankerbalk; 8. spaarboog; 9. ontlastingsboog oorspronkelijke raamopening; 10. uitkragend gemetseld rookkanaal; 11. uitbouw privaat; 12. dichtgezet kanteelvenster; 13. dichtgezette schietspleet; 14. dichtgezette opening naar bouwdeel (C); 15. afgehakt metselwerk van zitnis; 16. oorspronkelijke onderzijde van raamopening; 17. oorspronkelijke bovenzijde van raamopening; 18. afgehakte dagkant van raamopening; 19. oorspronkelijk vloerniveau; 20. aftekening van traptreden

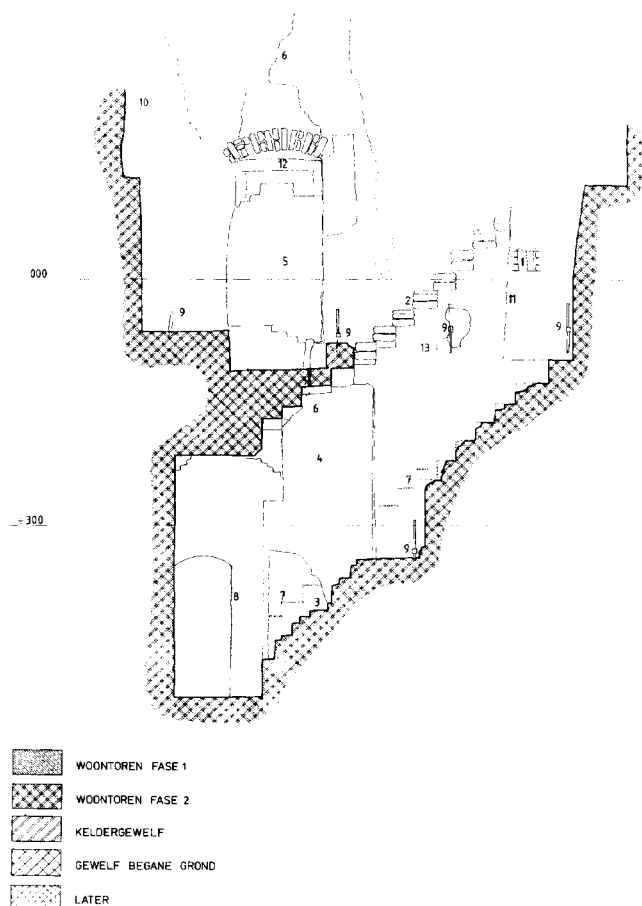
Afb. 11. Plattegrond kelder en begane grond.

1. poeren oorspronkelijke gordelbogen; 2. uitbreiding poeren voor nieuwere spaarbogen; 3. oorspronkelijke dagkant nis; 4. oorspronkelijke achterkant nis; 5. restant dichtzetting nis; 6. later ingehakte doorgang; 7. ingehakte raamopening; 8. oorspronkelijke dagkant opening; 9. afgehakte dagkanten; 10. steunbeer; 11. oorspronkelijke toegang; 12. deurnis met duim; 13. dichtzetting deurnis naar bouwdeel (C); 14. scheur in metselwerk; 15. oorspronkelijke raamopening, vergroot tot deur; 16. later ingehakte schouw; 17. ingehakt, recent nisje; 18. vergroot raam

Afb. 12. Plattegrond verdieping en zolder.

1. muurtrap; 2. lichtspeet; 3. scheur in metselwerk; 4. nis; 5. dagkant oorspronkelijke schouw; 6. later ingezet rookkanaal; 7. ingehakte opening naar bouwdeel (B); 8. oorspronkelijke raamopening; 9. vergrote raamopening; 10. weggehakte zijkant muurtrap; 11. weggehakt muurwerk; 12. later aangebrachte trede; 13. licen; 14. weggehakt muurwerk van muurtrap; 15. origineel kanteelvenster; 16. origineel kanteelvenster, vergroot tot doorgang; 17. originele schietspleten, gedeeltelijk dichtgezet; 18. privaat; 19. rookkanaal; 20. scheur in metselwerk; 21. originele lichtspeet; 22. moerbalken

Afb. 13. Längsdoorsnede over trap.

1. lichtopening; 2. aftekening ontlastingsboog muurtrap; 3. aftekening oorspronkelijke traptreden; 4. dichtzetting doorgang naar bouwdeel (C); 5. dichtzetting doorgang naar bouwdeel (C); 6. scheur in metselwerk; 7. latere wijziging trap; 8. oorspronkelijke maat toegang; 9. balkanker; 10. grens pleisterwerk; 11. grens afgehakt muurwerk; 12. houten kozijn; 13. gat in metselwerk, 9 cm diep; 14. oorspronkelijke traptreden

ten draaide (afb. 11, S 11). Het hoogteverschil tussen buiten-deur en binnenzijde werd overbrugd door een in de muur uitgespaarde trap van vijf treden. Een sponning en twee duimen aan de binnenzijde van de trap maken duidelijk dat ook hier een deur moet zijn geweest (afb. 11, S 12). Hoe de toegang werd verdedigd met twee naar buiten draaiende deuren, is nog onduidelijk. Mogelijk werd de ingang beschermd door een soort voorwerk. Op afbeelding 10, S 19 is te zien dat het oorspronkelijke vloerniveau 13 cm lager was dan het huidige. Via een in de muur uitgespaarde trap (afb. 10, 11 en 12) werd de eerst verdieping bereikt.

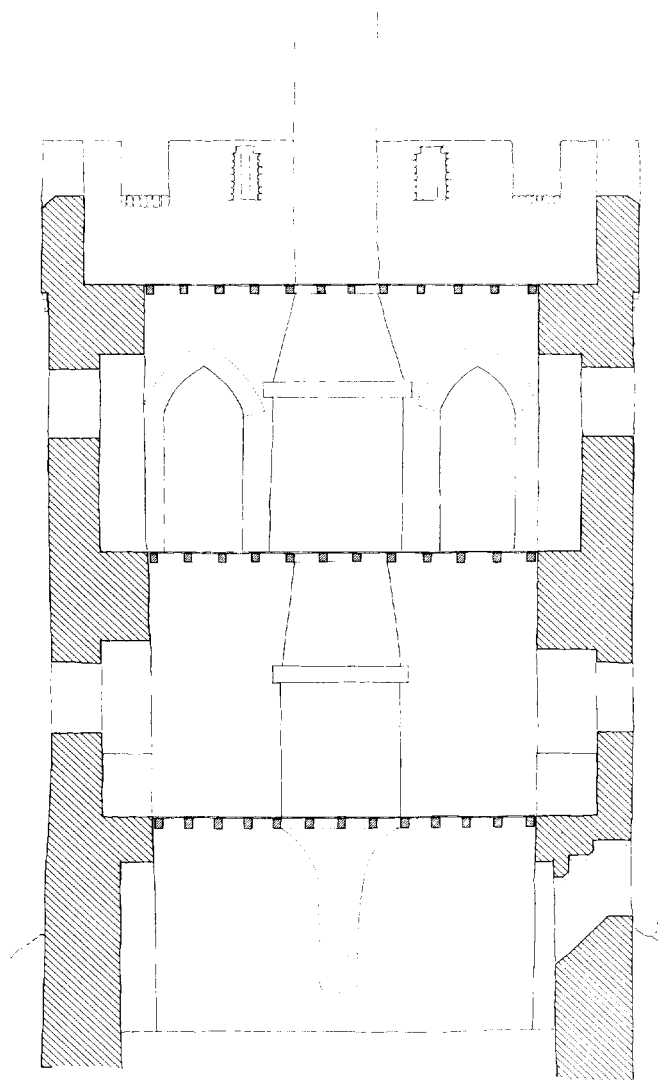
Eerste verdieping

Halverwege de muurtrap bevindt zich in de zuidwand een ingehakte nis. Deze nis is uitgehakt tot een toegang naar een

daarachter gelegen vertrek van de latere aanbouw (afb. 11, S 13). De opening is vervolgens weer dichtgezet. De muurtrap maakt bovenaan een kwart draai naar rechts.

Op de verdieping zijn de overblijfselen te zien van spaar-bogen in de noord-, west- en oostwand (afb. 9, spoor 15 en afb. 10, spoor 8). De west- en oostwand hadden oorspronkelijk ronde spaarbogen; de noordwand was voorzien van twee nissen met spitsbogen.

Uit de restanten, die zijn aangetroffen, blijkt dat de zuidwand twee nissen heeft gehad (afb. 12). In de westelijke nis kwam de trap uit. Omdat de muur zo ver is afgehakt dat alleen de aanzetten van de ontlastingsbogen boven de trap nog zichtbaar zijn, is over de vorm van deze nissen niets met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk hebben ze dezelfde vorm gehad als de nissen in de noordwand.

Afb. 14. Mogelijk heeft de längsdoorsnede in de 15de eeuw er zo uitgezien.

De twee spitsbogen in de noordwand worden thans gescheiden door een rookkanaal, die in de derde nis is gebouwd (afb. 12, S 4 en S 6 en afb. 9, S 15 en S 19). Dit kanaal is aangebracht bij de bouw van de schouw op de eerste verdieping en mondt uit in het originele rookkanaal (afb. 12, S 19). Omdat de rechtstanden van deze nis hoger doorlopen dan die van de spitsboognissen kan deze nis nooit een zelfde afwerking hebben gehad als de nissen ter weerszijden. Waarschijnlijk heeft zich hier oorspronkelijk een haardpartij bevonden.

Het venster in de westgevel is niet origineel (afb. 12, S 8 en S 9). De oorspronkelijke zijkanten en de onderdorpel zijn weggehakt tot de breedte van de huidige opening. De originele ontlastingsboog aan de buitenzijde van het venster geeft aan dat de vroegere opening 30 cm breed is geweest. Mogelijk was er in de oostgevel op de plaats van de huidige deur een identiek venster.

Geen van de muren komt door de geringe dikte en de aanwezigheid van nissen in aanmerking voor een muurtrap. De enige plaats, die voor een muurtrap mogelijk is, is de zuidwand. Er zijn daar geen sporen zichtbaar van een (muur)trap naar de weergang. We moeten aannemen dat de verbinding naar de weergang bestond uit een houten trap.

In de wanden zijn geen sporen aangetroffen van aanzetten van gewelven. De structuur van de spaarbogen maakt een gewelf zeer onwaarschijnlijk, zodat de verdieping een houten balklaag zal hebben gehad.

Kap

Boven de verdieping bevonden zich vroeger een weergang en een kap. De vorm van de huidige kap is waarschijnlijk tegelijk met het bouwen van de topgevels ontstaan. Door het afkappen van het muurwerk is van een oudere kapvorm niets meer terug te vinden. Wegens het ontbreken van waterspuwers of andere afvoermogelijkheden voor regenwater kan worden aangenomen dat de kap in ieder geval geen open weergang zal hebben gehad.

De kantelen zijn bijna volledig bewaard gebleven. De tussenruimten tussen de kantelen waren ca. 55 cm breed en halverwege elk kanteel bevond zich een schietopening. Bij latere verbouwingen zijn de tussenruimten dichtgezet met metselwerk of verbouwd tot venster en is het metselwerk opgehoogd. In de oostgevel is op twee plaatsen tussen de kantelen nog te zien hoe de afwerking van de onderzijde was (afb. 6).

In het meest noordelijke kanteel van de westgevel was een uitgebouwde privaatkoker opgenomen (afb. 1). Opvallend is, dat dit privaat nooit direct op de slotgracht heeft kunnen lopen, aangezien bij het archeologisch onderzoek 2,6 meter uit de gevel een fundering van een (kade?)muur van mergel is aangetroffen.¹³ De aanlegdiepte van de fundering van de toren was te gering om de gracht tot aan de voet van het muurwerk door te laten lopen. Het privaat zal wellicht via een afvoergoot over het talud hebben geloosd.

Conclusies

Omdat van de geschiedenis van de Thooren weinig in de geschreven bronnen terug te vinden is, is het moeilijk om de Thooren in historische en sociale context te plaatsen. Bouwkundig gezien behoort het gebouw met buitenwerkse afmetingen van 6,90 x 5,75 m en op kelderniveau een muurdikte van 0,90 m tot de kleinere torens in de regio. De meeste woontorens hebben zwaardere muren.

Van de oudste bouwphase waarvan de muren van mergelblokken in de kelder zijn aangetroffen, is zeer weinig bekend. Na de verwoesting van deze bouwphase is de woontoren herbouwd. Deze tweede woontoren is tot in onze tijd bijzonder gaaf bewaard gebleven. Uit de gevonden bouwsporen kan een goed beeld gevormd worden hoe deze woontoren er uitzag. Deze toren bestond uit een rechthoekig, verdedigbaar gebouw van baksteen, met vier bouwlagen (inclusief kelder en kapverdieping) waarvan de bovenste voorzien was van een weergang met kantelen (afb. 8). De ruimten waren oorspronkelijk alle voorzien van houten vloeren, later werden de vloeren van de kelder en begane grond vervangen door gewelven.

Dit kasteel is in de eeuwen erna uitgebouwd tot een eenvoudige edelmanswoning.

De indeling was zoals die bij woontorens gebruikelijk is en wel een woonverdieping boven ruimten voor opslag. Wel is de eerste verdieping bijzonder te noemen. Hier zijn de spaarbogen van de weergang gebruikt als nissen op het niveau van de tweede woonverdieping. Hierdoor ontstaat een geleding van de wanden. Zover bekend zijn er geen voorbeelden van torens met een vergelijkbare indeling met nissen. Vermoedelijk is de eerste verdieping de meest representatieve ruimte. De muurtrap ontsluit dit vertrek rechtstreeks met de buitenruimte, zonder dat men op de begane grond behoefde te komen (deze ruimte kon door een deur worden afgesloten).

Omdat zowel de begane grond, als de verdieping een haardpartij hadden, is het gebouw waarschijnlijk voor bewoning geschikt geweest. Gezien de zeer kleine vensteropeningen is het niet aan te nemen dat de toren voor permanente bewoning gebruikt werd. In tegenstelling tot wat gebruikelijk is, bevindt de latrine zich niet op het woonniveau, maar op het niveau van de weergang.¹⁴

Van eventuele oorspronkelijke aanbouwen uit de veertiende of vijftiende eeuw zijn geen sporen aangetroffen. Opvallend is dat de toegangsdeur naar buiten toe open draaide. Een uit defensief standpunt niet direct voor de hand liggende oplossing. Dit kan een aanwijzing zijn dat er een voorgebouw, of een ommuurd binnenterrein is geweest.

Binnen de toren zelf zijn geen sporen aangetroffen van een waterput. Deze was waarschijnlijk te vinden op het mogelijke binnenterrein.

De hiervoor genoemde aanwijzingen duiden erop dat de toren vermoedelijk niet primair voor permanente bewoning bedoeld was, maar meer als statussymbool en laatste toevluchtsoord kan worden beschouwd. Hierbij kan er ook rekening mee worden gehouden dat men de toren als (oogst)opslagplaats gebruikt heeft.

Noten

- 1 Het veldwerk voor het onderzoek werd uitgevoerd door de auteurs, tesamen met T.C. Bauer en H. C. Knook. De duur van het veldwerk was ongeveer 12 mandagen. De heer G.W.G. van Bree zijn wij zeer erkentelijk voor het verstrekken van historische gegevens over de Thooren.
- 2 Verslag van de in 1987 uitgevoerde opgraving: Huis de Toren, Maasniel Roermond Coörd. 198600 – 356480 Kaartbl. 58 D, door de heer T. Lupak van de werkgroep archeologie van de vereniging RURA.
- 3 Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel VIII De provincie Limburg. 's-Gravenhage 1926, p. 205.
- 4 Vriendelijke mededeling van G.W.G. van Bree, gemeentearchivaris van Roermond.
- 5 Idem.
- 6 Archief Dalenbroek inv. nr. 640.
- 7 Vriendelijke mededeling van de heer G.W.G. van Bree.
- 8 Mergel wordt bij verhitting eerst roze tot rood, daarna – bij nog hogere temperaturen – grijs.
- 9 De steenformaten zijn: 28 x 12,5/13 x 6,5/7 cm, met een tienlagenmaat van 77 cm.
- 10 Tegen de noordwand bevindt zich een gemetselde uitkraging. Indien een gewelf was geplaatst zou een dergelijke constructie niet noodzakelijk zijn.
- 11 De steenformaten van de wanden wijken iets af van dat van de kelderderdieping: 28,5/29 x 13,5/14 x 6,5/7 cm, tienlagenmaat 77 cm. Het gewelf had geen meetbare strek: ? x 12,5/13 x 6,5/7.
- 12 Het betreft hier slechts enkele scherven waaronder een fragment van een Siegburgkan.
- 13 Een en ander is gebleken uit het onderzoek dat is verricht door de werkgroep archeologie van de vereniging RURA.
- 14 Doperé, F. en Ubrechts, W. De Donjon in Vlaanderen, p. 95.

De Architectura (1599) van Charles De Beste

Het vitruvianisme in de Nederlanden in de zestiende eeuw

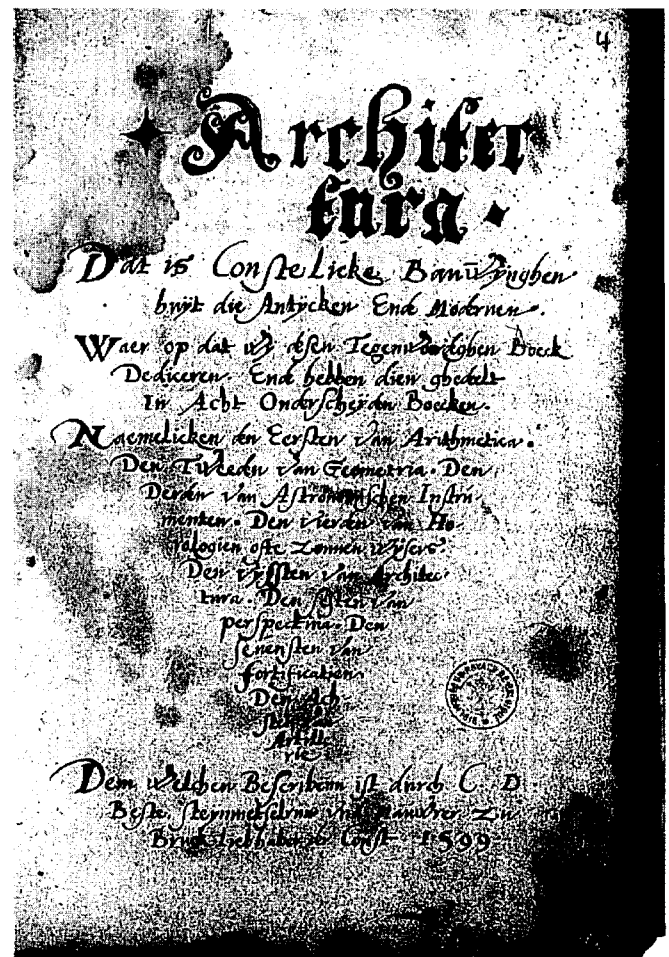
Charles van den Heuvel

Inleiding

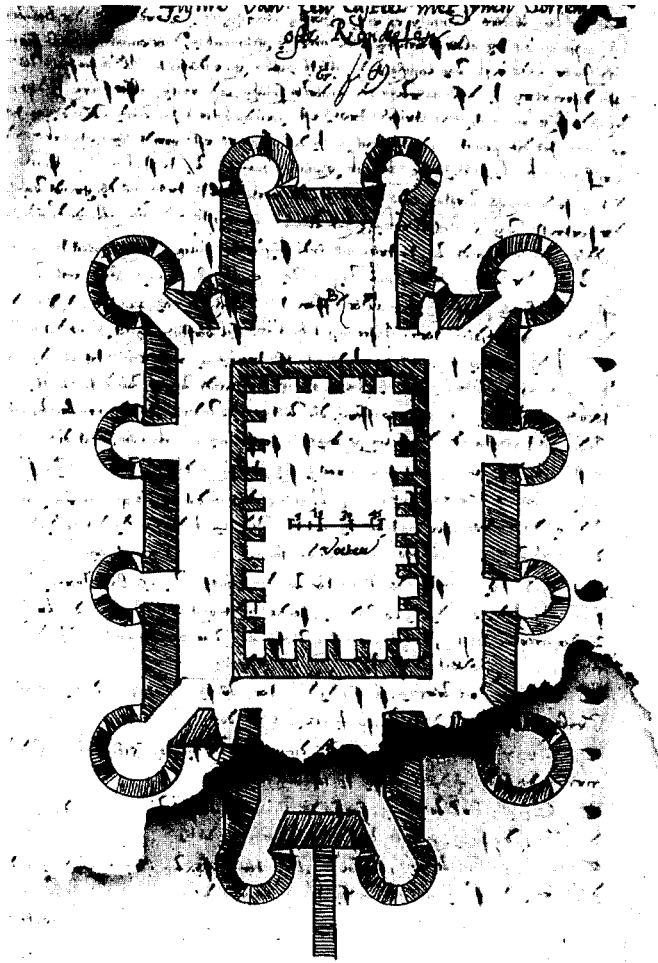
In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevindt zich een belangrijk, tot op heden onbekend gebleven, handschrift over architectuur met de titel: *Architectura. Dat is Constelicke Bouwijnghen huijt die Antijcken Ende Modernen. Waer op dat wij desen Tegenwoordighen Boeck Decideren. Ende hebben dien ghedeelt in Acht Onderscheijden Boecken. Naemlicken den Eersten van Arithmetica. Den Tweeden van Geometria. Den Derden van Astronomische Instrumenten. Den vierden van Horologien ofte Zonnenwijzers. Den vijfften van Architectura. Den sessten van perspectiva. Den sevensten van fortificatien. Den Achtsten van Artillerie. Dem welken Beschreibenn ist durch C.D. Beste, Steijnmetselrnn und Mauwrer z.w. Bruck Liebhaber der Const. 1599*.¹ (afb. 1) Het handschrift dat weliswaar enkele fragmenten uit Nederlandstalige excerpten van de *De Architectura Libri Decem* van Vitruvius bevat, is geen vertaling maar in feite een compilatie van beroemde klassieke en eigentijdse teksten over architectuur in het Nederlands. Niettemin bevat het uitgebreide manuscript, van maar liefst 578 folio's, diverse thema's die door Vitruvius en zijn commentatoren tot het domein van de architectuur waren gerekend. In die zin vormt De Beste's tractaat dan ook een belangrijke aanvulling op onze kennis van het vitruvianisme en de Nederlandse architectuurtheorie van de zestiende eeuw.²

Tot op heden was deze kennis hoofdzakelijk gebaseerd op een drietal gedrukte tractaatjes, twee van Pieter Coecke van Aelst en één van Hans Vredeman de Vries, en op enkele sterk gekleurde interpretaties van uitspraken van Vitruvius en Alberti, die naar aanleiding van een rechtzaak in 1542 over de overtreding der gildebepalingen der steenhouders aan de getuigenverklaringen waren toegevoegd.³ Terwijl deze laatste uitleg van de opmerkingen van Vitruvius en Alberti over het beroep van architect überhaupt geen theorie genoemd kunnen worden, beperken de twee gedrukte excerpten van Pieter Coecke van Aelst, *Die Inventie der Colommen* en *Generale Reglen der Architecturen*, beiden van 1539, zich hoofdzakelijk tot de passages over de zuilenorden uit de architectuurtractaten van Vitruvius en Sebastiano Serlio.⁴ Het derde tractaat, de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries van 1577 (gedrukt in 1581), bevat summiere verwijzingen naar de fortificatiebouw en civiele techniek, maar ook in dit werk staan de zuilenorden centraal.⁵

Het gegeven dat eigenlijk alleen vertalingen en interpretaties van de uiteenzettingen over de zuilenorden van de klassieke en Italiaanse architectuurtheorie in druk verschenen, leidde tot een eenzijdige uitleg van het vitruvianisme in Nederland. De zestiende-eeuwse auteurs zouden de klassieke en Italiaanse theoretische kennis van de architectuur hebben willen terugbrengen tot voorbeelden, waaraan de handwerklieden in

Afb. 1. Titelpagina, C.D. Beste, *Architectura*, K.B. Albert I, Brussel ms II 7617, fol. 4r. (foto K.B. Albert I, Brussel)

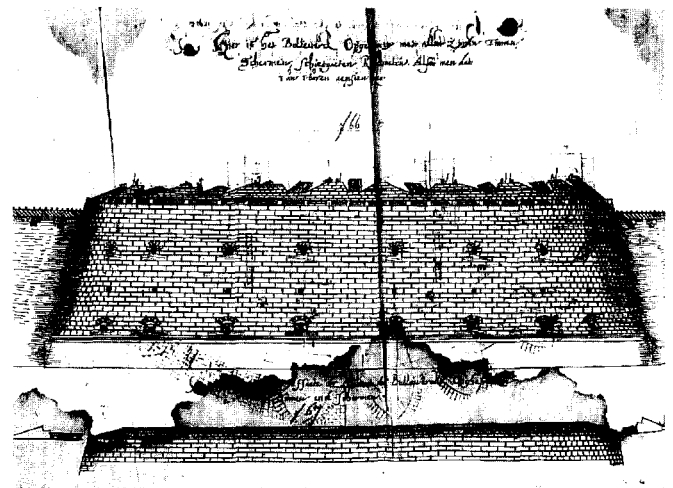
Afb. 4. Plattegrond kasteel van Sluis, C.D. Beste, *Architectura*, K.B. Albert I, Brussel ms II 7617, fol. 487r. (foto K.B. Albert I, Brussel)

cipe op 2 september plaatsvonden; de deken mocht de twee volgende jaren niet meer in de eed zetelen, terwijl een vinder werd uitgesloten voor een jaar. Charles De Beste wordt respectievelijk op 2 september 1585, 1589, 1592 en 1600 als vinder genoemd en op 2 september 1587 zelfs als deken.¹¹ Aangezien dezelfde stedelijke registers van de wetsvernieuwingen in de voorafgaande periode van 1560 tot 1579 de reeds genoemde Jacob De Beste, zowel in de positie van vinder als deken, vermelden en daarna op 2 september 1607 Jacques De Beste, lijkt het waarschijnlijk dat we met een telg van een vooraanstaande familie binnen het gildewezen hebben te maken, die voor meer dan een halve eeuw een stempel wist te drukken op de opdrachten voor metselaars en steenhouwers in en rond Brugge.¹²

De Beste schreef het werk, zo lezen we op een van de laatste folio's van het handschrift, tussen januari 1596 en januari 1600. Waarom stelde De Beste, die nog altijd een actieve rol binnen het gildewezen te Brugge speelde, zo'n enorm architectuurtractaat samen?

De eigenaar en 'beminders der consten zoet'

In 1613, zo lezen we aan de binnenzijde van het schutblad, behoorde het handschrift aan Jan Aerts Pietersz. toe. Deze was lid van een andere vooraanstaande familie binnen het gilde van de metselaars en steenhouwers.¹³ Waarschijnlijk was het werk later via een nazaat van Charles De Beste in zijn bezit gekomen.¹⁴ De titelpagina zelf vermeldt niet voor wie het werk was bedoeld; wel richtte Charles De Beste zijn werk in een speciale opdracht aan degenen, die willen weten waarop de kunst van de architectuur is gebaseerd. Vervolgens ligt hij de kennis toe waarover de architect dient te beschikken. De ontwikkeling van deze kennis correspondeert met de volgorde van de acht hoofdstukken, die volgens De Beste in elkaars verlengde liggen. Geometrie is op arithmetica gebaseerd; beiden dienen op hun beurt weer als uitgangspunt voor berekeningen der hemellichamen, die tenslotte hun weerslag vinden in astronomische instrumenten en zonnewijzers. 'Deze Vier consten hem dan bekendt sijnde goet soo mag hij [de architect red.] dan die Conste der Architectura duergronden. Waertoe dat hij moet weten die perspectiva [...] Nu hem allen dese consten wesende bekendt soo mag hy bequame sijn om te wesene een fortressaseur ofte Architect'. Tenslotte dient hij 'Om alsoo goede ordinantie te gevene tot allen fortressen present' bekend te zijn met de artillerie. Het is opvallend dat De Beste de 'fortressaseur en architect' min of meer gelijkschakelt. Mogelijk is dit een aanwijzing dat de term architect, die door Pieter Coecke van Aelst opnieuw in de Nederlanden was geïntroduceerd, in de bouwpraktijk vooral in verband werd gebracht met de Italiaanse ingenieurs, die vrij van de gilden, meerdere onderdelen van de civiele en militaire architectuur in het noorden konden beoefenen zonder met de bepalingen in het geding te komen.¹⁵ Veel wijzer worden we echter niet van De Beste's opdracht. De omschrijving van de kennis waarover de architect moet beschikken lijkt eerder een

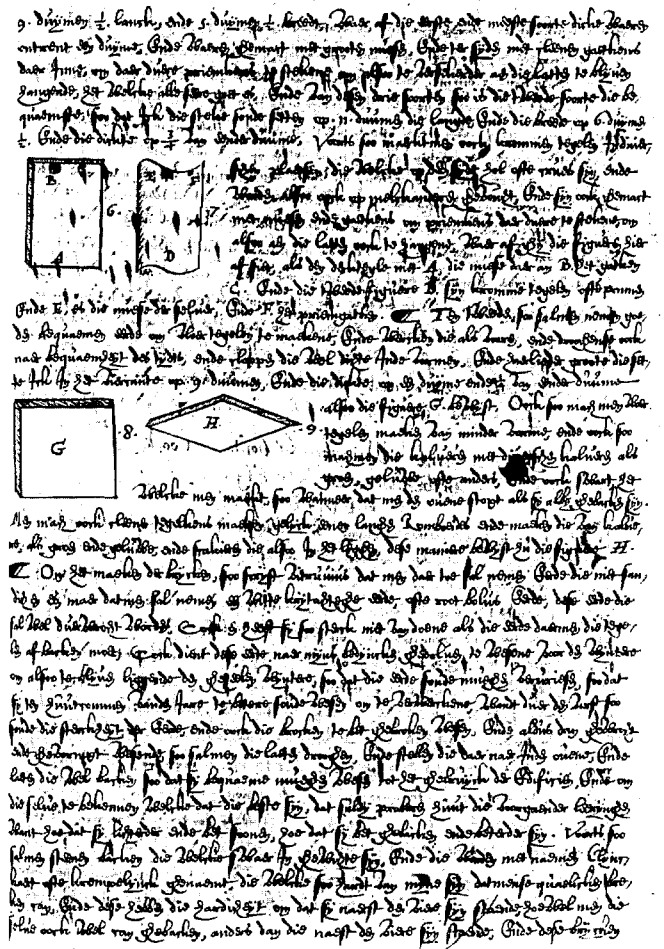
Afb. 5. Opstand bolwerk naar Dürer, C.D. Beste, *Architectura*, K.B. Albert I, Brussel ms. II 7617, fol. 483v. (foto K.B. Albert I, Brussel)

wat gekunstelde afspiegeling van de opbouw van zijn tractaat dan een inhoudelijke definitie van het beroep. We zullen ons dan ook verder op de inhoud moeten richten om de betekenis en de doelgroep van De Beste's tractaat te kunnen doorgronden.

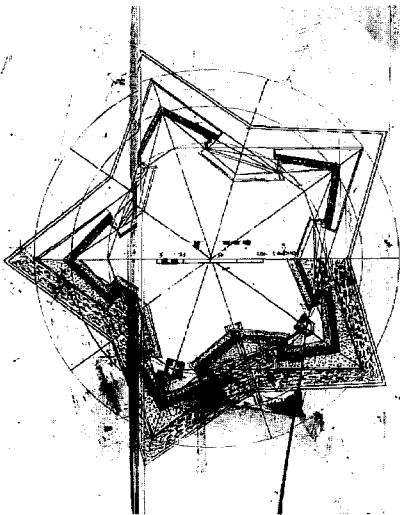
'Constelicke Bouwijnghen huijt die Antijcken ende Modernen'

De inhoud van het lijvige handschrift bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten van beroemde klassieke en eigentijdse teksten over architectuur, vertaald in het Nederlands, waaraan echter enkele originele, soms zelfs persoonlijke, beschouwingen zijn toegevoegd. Ook de afbeeldingen zijn over het algemeen aan bekende architectuurtractaten ontleend, maar worden hier en daar afgewisseld met voorstellingen die De Beste zelf had bedacht en waaraan hij in een enkel geval een kleine woordspeling op zijn naam toevoegde.¹⁶ Meestal zijn het tekeningen, hoewel we in het hoofdstuk 'architectura' ook diverse ingeplakte prenten aantreffen.

De eerste twee boeken gewijd aan de rekenkunde en geometrie gaan in belangrijke mate terug op de *Underweysung der Messung* van Albrecht Dürer en het eerste boek van Serlio.¹⁷ Niettemin bevat De Beste's verhandeling over dit laatste onderwerp ook een reeks van zeer originele voorbeelden hoe men met de hulp van geometrische figuren verschillende soorten van indelingen voor parapetten en vensterindelingen (driepassen, vierpassen etc.) kan construeren. De afbeeldingen zijn daarom zo interessant, omdat ze de mathematische grondslag van gotische stijlvormen tonen welke in de literatuur nog altijd het anachronistische stigma van 'organische', (in de zin van niet ontworpen) architectuur hebben. (afb. 2). Het derde en vierde boek, respectievelijk over astronomische instrumenten en zonnewijzers, waaraan ook Vitruvius een

Afb. 7. Dakpan en dak- en vloertegels, C.D. Beste, *Architectura*, K.B. Albert I, Brussel ms. II 7617, fol. 339r. (foto K.B. Albert I, Brussel)

Afb. 6. Plattegrond vesting naar M.A. Pasino, C.D. Beste, *Architectura*, K.B. Albert I, Brussel ms. II 7617, fol. 488v. (foto K.B. Albert I, Brussel)

van zijn tien boeken had gewijd, gaan in belangrijke mate terug op het werk van Sebastiaan Münster¹⁸. Dan volgt de eigenlijke verhandeling over 'architectura', dat behalve elementen over het beroep van architect uit de korte vertaling door Coecke van Aelst in *Die Inventie der Columnen*, ook nog andere andere elementen uit Vitruvius bevat, zoals het gebruik van verschillende bouwmaterialen, de locatiekeuze voor een geschikte woning, het funderen van bouwwerken en het vinden van water. Verder bestaat dit hoofdstuk zowel uit fragmenten van bekende eigentijdse werken, zoals van Coecke van Aelst's vertaling *Generale Reglen* uit Serlio en van de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries, als uit een, op het eerste gezicht zeer originele, bespreking van een reeks prenten van altaren, bidstoelen, sacramentshuizen en reliëfhouders waarop we hieronder uitvoeriger zullen terugkomen. Voor het zesde boek over perspectief stonden voornamelijk afbeeldingen model uit het tweede boek over architectuur van Sebastiano Serlio, bekend via Coecke van Aelst en veel ingewikkelder figuren uit het *Livre de perspective* (1560) van

Jean Cousin.¹⁹ (afb. 3) Op een enkele plaats vult De Beste deze aan met voorstellingen van eigen hand en voorzien van zijn naam, die niettemin nauw met de eerder genoemde voorbeelden samenhangen. De twee laatste boeken hebben betrekking op militaire onderwerpen. Het boek over vestingbouw bevat afbeeldingen van poortgebouwen naar Serlio, bekend via Coecke van Aelst, en van Vredeman de Vries, die beide auteurs overigens in hun werken op een geheel andere plaats als onderdeel van de zuilenorden hadden gepresenteerd.²⁰ Daarnaast nam De Beste echter ook een voorstelling van een bestaand poortgebouw in de Italiaanse stijl op, de Keizerspoort te Antwerpen.²¹ Behalve dit 'moderne' werk bevat het boek over militaire architectuur ook een uitzonderlijke plattegrond van het middeleeuwse kasteel van Sluis.²² (afb. 4) Het is opvallend dat de meeste afbeeldingen en teksten betrekking hebben op de vestingbouw in het noorden. Zo herkennen we voorstellingen uit de *Ettliche underricht, zu befestigung der Stett, Schloss, und flecken* (1527) van Dürer en uit de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries. (afb. 5) Voor zover er voorbeelden aan de meest moderne, Italiaanse theorieën over vestingbouw werden ontleend, gebeurde dit aan de hand van de *Discours sur plusieurs points de l'architecture de guerre*, (Antwerpen 1579). (afb. 6) De auteur, Marco Aurelio de Pasino, was een Italiaanse ingenieur in Nederlandse dienst, die zijn werk bovendien aan Willem van Oranje had opgedragen.

Ook het achtste, en laatste boek, gewijd aan de artillerie, grijpt in belangrijke mate op dit werk terug. Het geheel wordt afgesloten met een eeuwig durende kalender en enkele reacties op de wiskundige verhandelingen van Michel Coignet.²³ Opvallend is dat binnen het omvattende architectuurtractaat van De Beste nog eens een speciaal boek aan architectuur gewijd is. Om de betekenis van het gehele werk beter te kunnen vaststellen verdient dit boek over de bouwkunst wat extra aandacht.

Het vijfde boek 'Architectura'

Het vijfde boek opent met een verhandeling over 'wat dat architectura is, ende van die institutie der architecten' ontleend aan de *Die Inventie der Colummen* van Pieter Coecke van Aelst. Overeenkomstig de opbouw in het werk van Vitruvius wordt deze algemene uiteenzetting over het architectenberoep gevolgd door een verhandeling over de keuze van een geschikte plaats voor een woning en over bouwmaterialen, zij het in omgekeerde volgorde. Na een bespreking van het bereiden van kalk, het bakken van pannen, dak- en vloertegels (afb. 7) en het vellen van hout, volgt de passage over '*hoe datmen bekomen en verkiesen sal die ghesondste plaetsen tot den woningen*'. Na deze teksten uit het tweede boek van Vitruvius is een verhandeling over het leggen van het fundamenten opgenomen dat qua opbouw de tekst van de uiteenzetting over dit onderwerp in het vierde boek van deze klasieke auteur volgt, maar verder ook uitgebreide verwijzingen naar de eigentijdse situatie bevat, in het bijzonder naar Brugge. Zo beschrijft en illustreert de auteur de plattegrond van de

toren van de Onze Lieve Vrouwekerk in zijn woonplaats en levert hij felle kritiek op het belfort.²⁴ Kritische kanttekingen plaatst De Beste ook bij de toren van de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen; terwijl hij daarentegen vol lof is over de toren te Straatsburg die, naar zijn zeggen, gehouden werd tot een van de zeven wereldwonderen en in geheel Duitsland, Italië en Frankrijk nimmer was geëvenaard. De beschrijving van torens eindigt enigszins terloops met een korte vermelding van een veel bekender achthoekige toren, de toren der winden te Athene. Na een aantal opmerkingen over de versteviging van bolwerken en stadsmuren, waarvoor hij verder naar het boek over de fortificaties verwijst, betreft De Beste zijn adviezen wederom, zij het nu meer in algemene zin, op de situatie in het noorden, wanneer hij pleit voor het uitdrogen van bouwmaterialen voor de winter tijdens de lage waterstand en het rustig kwelm en voor het gebruik van caissons ter ondersteuning van bouwwerken aan het water. De passages over het funderen van hoofden en bekisten van brugpijlers lijken voor een deel te zijn gebaseerd op de teksten van Hans Vredeman de Vries. Het daaropvolgende hoofdstuk '*hoe datmen die watere soecken sal ende oock vijnden*' is geïnspireerd op het achtste boek van Vitruvius en teksten van Plinius' *Naturalis Historia*, alhoewel er in de verschillende opmerkingen over bornputten, riet en houtsoorten wel degelijk ook verwijzingen naar de situatie in het noorden zijn te herkennen. Na deze civiel-technische aspecten van de architectuur komen de verschillende zuilenordes '*met haeren cieraeten*' aan de orde. De teksten zijn, met uitzondering van enkele korte tussenvoegingen om wijzigingen in de volgorde der hoofdstukken toe te lichten, letterlijk overgenomen uit *Die Inventie der Colummen* en uit de *Generale Reglen*. De passages worden gevolgd door getekende opstanden (afb. 8) en plattegronden van 'tempelen', voorzien van commentaar, naar de vertaling van Serlio's vijfde boek die de weduwe van Pieter Coecke van Aelst, Mayken Verhulst, in 1553 uitgaf.²⁵ Niet direct te herleiden op dergelijke bekende teksten en voorstellingen is het daaropvolgende tekstgedeelte met de titel: '*Van diverse figuren dienende tot cieraet binnen de tempel*'. Wat het eerst in het oog springt is dat de tekst op deze plaats niet met tekeningen maar met prenten is geïllustreerd. Het betreft een reeks gravures van een grafmonument, van een troon met drie zetels, van sacramentshuizen, van een altaar met opbouw en van een architectonische wandversiering voor een grote kappel. Het merendeel van de afbeeldingen correspondeert met prenten die door Henry De Geymüller aan Jacques Androuet, beter bekend als Ducerceau, werden toegeschreven. De voorstellingen van de tombe (afb. 9) met het opschrift 'SVRGITE. MORTVI.VENITE.AD.IVDICIUM.SALVATORIS' (fol. 363r), van de troon met drie zetels (fol. 364r) van het retabel in de vorm van triomfboog (fol. 365v) en van het retabel van drie verdiepingen op een altaar met het opschrift 'GLORIA.IN.EXCELSIS.DEO.1534.' (fol. 366r) komen allen voor als losse prenten in de collectie M. Foule te Parijs.²⁶ Tenslotte is nog een voorstelling van een sacramentshuis (fol. 364v) van Ducerceau. (afb. 10) Ook lijken twee andere prenten, één wederom van een sacramentshuis, de ander van een

Afb. 8. Opstand van kerkgevel naar Serlio, C.D. Beste, Architectura, K.B. Albert I, Brussel ms. II 7617, fol. 362v. (foto K.B. Albert I, Brussel)

architectonische kapelversiering op basis van stilistische overeenkomsten aan dezelfde graveur toegeschreven te kunnen worden.²⁷ De teksten bij deze prenten zijn hoofdzakelijk beschrijvingen van het voorgestelde kerkmeubilair. Niettemin is een enkele opmerking in iconografisch opzicht interessant. Zo lezen we bij de voorstelling van de architectonische omlijsting van de tombe (zie afb. 9) dat de graffiguur van een geestelijk persoon zoals een abt, bisschop of kardinaal rustend op één zijde, met zijn hand onder zijn hoofd, moet worden weergegeven, terwijl een overleden baron, hertog of graaf liggend op zijn rug moet worden uitgebeeld.²⁸

Na deze afbeeldingen, die betrekking hebben op de architectonische aankleding en ornamentiek van verschillende onderdelen van het kerkinterieur, volgen een aantal lege bladen, waar blijkens de beschrijvingen voorstellingen hadden moeten verschijnen van 'portaelen ofte poorten der Inganghen der tempelen'. De beschrijvingen van het ornament op deze portalen van de gecanneleerde zuilen met composiet kapite-

len, van pedestallen met koppen en van antieke vazen en kruiken op de uiteinden, doen vermoeden dat ook hier prenten van Ducerceau gedacht waren.²⁹ Na de korte passages over 'Vanden dueren der tempelen' en 'Vande Simmetrie der columnen', beiden overgenomen uit Coecke's *Die Inventie der Columnen*, volgt een bespreking 'Van diverse edificien der groote Heeren ofte princen'. De enige afbeelding in deze bespreking van een rijk versierde gevel van een stadspaleis betreft wederom een prent van Ducerceau. (afb. 11) Ook hadden er tenslotte afbeeldingen van deze graveur moeten verschijnen in de kaders van de leeg gebleven bladen die daarop volgen.³⁰ Na de hoogwaardige ornamenten en architectuur, verluicht met prenten van Ducerceau, keren we weer terug naar de constructieve en civiel-technische aspecten van de architectuur. Er volgt een hoofdstuk met de titel: 'Hoe datmen het Orduijn bereijden sal om een steenen Brugghe Inde middele open te maekene'. Het betreft een verhandeling over de

Afb. 9. Ontwerp voor grafmonument, gravure Ducerceau, C.D. Beste, Architectura, K.B. Albert I, Brussel ms. II 7617, fol. 363r. (foto K.B. Albert I, Brussel)

constructie van de boog van een brug waarvan het midden een opening heeft om schepen met rechte mast door te kunnen laten varen. De beschrijving is gebaseerd op de *Architectura* van Vredeman de Vries en verlicht met tekeningen naar prenten uit hetzelfde werk.³¹ Charles De Beste lijkt dan aanvankelijk het hoofdstuk te hebben willen afsluiten met de korte opmerking dat de plattegronden en opstanden reeds zijn getoond om het volgende boek over perspectief of 'optica' aan te kondigen. Niettemin volgt nog een korte beschrijving en afbeelding van een ronde put, waarmee De Beste vervolg geeft aan een uiteenzetting over de cisternen naar de 'antiquen' en 'moderne Manieren', die hij eerder in het hoofdstuk naar voren had gebracht.³² De beschrijving is vooral interessant aangezien De Beste opmerkt zelf deze put gerestaureerd te hebben. Waarschijnlijk voegde hij deze beschrijving niet bij de eerdere uiteenzetting over watertoevoer en putten, omdat hij de toepassing van 'ordijn' (=arduin) beter vond aansluiten bij de opmerkingen over de bekleding van bruggen met dit materiaal.

Voorlopig kunnen we concluderen dat het vijfde boek over architectuur voor het grootste deel op bestaande tractaten is gebaseerd.

Niettemin bevat het ook verwijzingen naar de bouwpraktijk in het noorden in het algemeen en Brugge in het bijzonder. In een enkel geval refereert de auteur zelfs aan zijn eigen werkzaamheden.

De praktijkgerichtheid van de architectuurtheorie van De Beste

Hierboven is de inhoud van het architectuurtractaat in het kort beschreven, maar de betekenis daarvan nog niet vastgesteld. Hiertoe zullen we trachten de architectuurtheorie van De Beste te relateren aan de eisen van de bouwpraktijk. Konde de commentaren en afbeeldingen die De Beste aandroeg daadwerkelijk gebruikt worden voor het construeren, het ontwerpen of het uitbeelden van architectuur, of was deze informatie eerder theoretisch van aard?

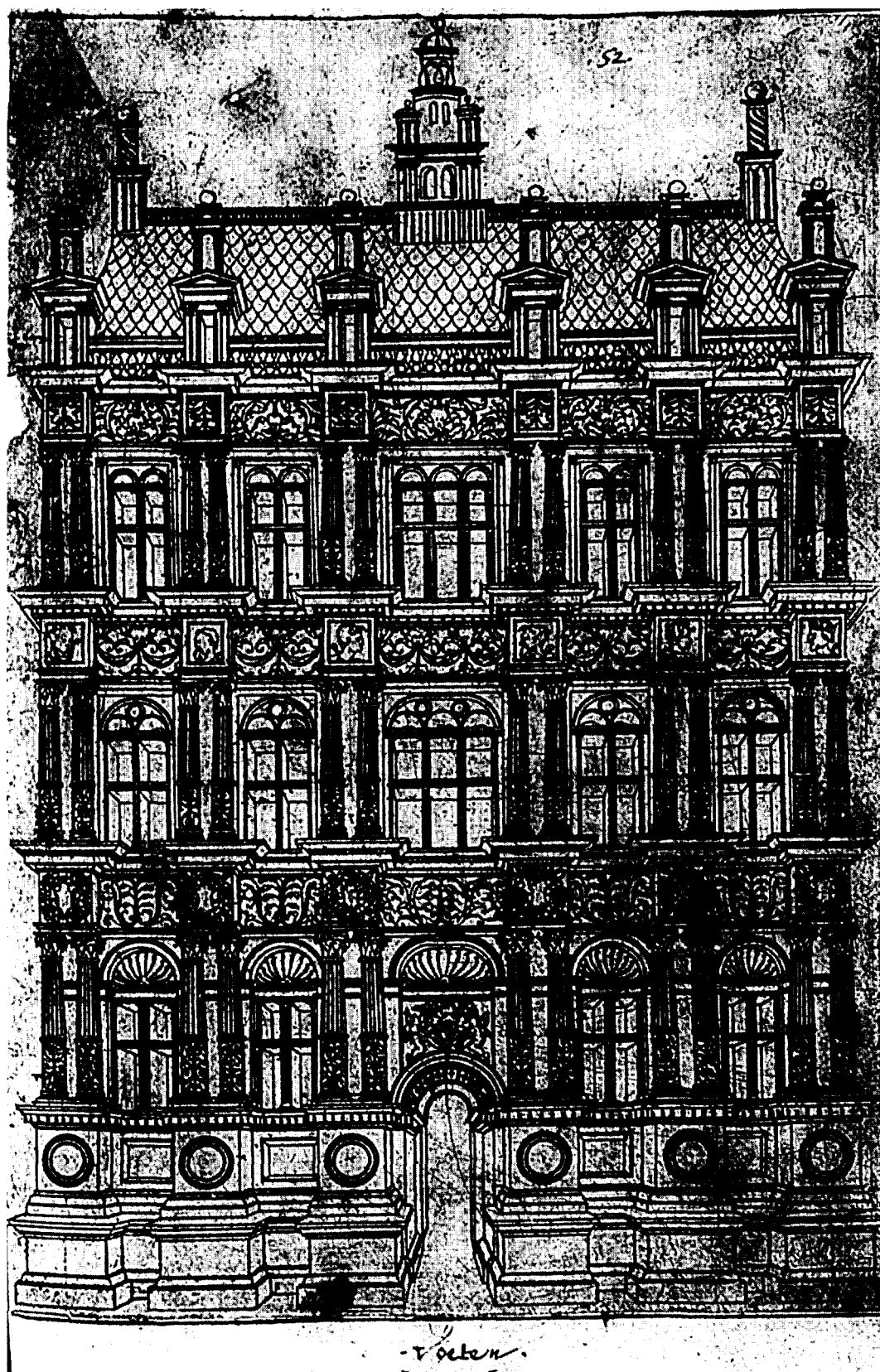
Het is niet moeilijk ons het praktisch nut voor te stellen van de arithmetica en geometrie uit het eerste en tweede boek voor de dagelijkse werkzaamheden van de verschillende ambachtslieden. Voor de inkoop van materialen, de indeling van kavels of de vorming van bogen is immers een elementaire kennis van de rekenkunde en geometrie noodzakelijk. De kennis van de astronomische instrumenten of zonnewijzers in de twee daaropvolgende tekstdelen daarentegen, is minder direct toepasbaar. De behandeling van de zeer praktische kwesties van de bouwkunde en civiele techniek, zoals de fundering op drassige bodems en het drogen van bouwmaterialen, die De Beste bovendien illustreert met voorbeelden uit het Brugse, moet zonder meer tot de verbeelding hebben gesproken van de plaatselijke bouwmeesters die ongetwijfeld regelmatig op dergelijke problemen stuitten. Ook de verwijzingen naar zijn eigen werkzaamheden wijzen direct op een praktijkgerichtheid. In andere gevallen echter, wanneer men op grond van zijn vooraanstaande rol binnen het gilde van de metse-

Afb. 10. Ontwerp voor sacramentshuis, gravure Ducerceau, C.D. Beste, *Architectura*, K.B. Albert I, Brussel ms. II 7617, fol. 364v. (foto K.B. Albert I, Brussel)

laars en steenhouders juist een meer originele inbreng zou verwachten, lijkt De Beste zich meer op de vlakte te willen houden en de voorkeur te geven aan een afstandelijke, betrekkelijk theoretische presentatie. De letterlijke citaten uit de bekende architectuurtraktaten van Coecke van Aelst en Vredeman de Vries wanneer hij ingaat op algemeen esthetische vraagstukken betreffende de correcte toepassing van zuilenordes zijn illustratief hiervoor. Zelfs op het moment dat er typische steenhoudersopdrachten als de decoratie van gevels en kerkmeubilair aan de orde komen, gaat De Beste niet veel verder dan een toelichting op enkele prenten van Ducerceau.³³

Vreemd genoeg blijkt de architectonische geleding en iconografie van een aantal van deze voorstellingen, die met een neutrale, algemene geldigheid waren gepresenteerd, in werkelijkheid wel degelijk verband te houden met een bestaand object in Brugge, het grafmonument van Carondelet.³⁴

Afb. 11. Ontwerp voor gevel,
gravure Ducerceau, C.D.
Beste, Architectura, K.B.
Albert I, Brussel ms. II 7617,
fol. 374r.
(foto K.B. Albert I, Brussel)

Ook in de verhandeling over het perspectief is de houding van De Beste ten opzichte van de praktijk zeker niet eenduidig. Zo kan men zich afvragen waarom hij aan de bruikbare voorbeelden van Serlio, bekend via de latere uitgave van Coecke van Aelst, de veel ingewikkelder figuren van Jean Cousin toevoegde. In het boek over militaire architectuur ten slotte, is de tekst van De Pasino uit 1579, op het moment dat De Beste zijn werk schreef, nog altijd 'up-to-date' voor de praktijk van de vestingbouw in het noorden, maar is de informatie uit Dürer, van het begin van de zestiende eeuw, door snel op elkaar volgende modernisering van Italië, volkomen achterhaald.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de inhoud van de acht boeken in het algemeen, en van de vijfde verhandeling over de bouwkunst in het bijzonder, soms heel dichtbij, dan weer betrekkelijk veraf, van de eigentijdse bouwpraktijk staat. Mogen de voorbeelden van '*Constelycke Bouwijnghen huijt die Antijcken*' ondanks dat deze uit oudere werken waren overgenomen nog altijd actueel genoemd worden, in die zin dat er een eigentijdse belangstelling voor bestond, de kennis uit de '*Modernen*' was op het moment van de voltooiing van De Beste's handschrift voor een groot deel sterk verouderd. Het is dan ook onmogelijk om dit werk eenduidig vanuit 'toepasbaarheid' te verklaren, zoals dat voor de Nederlandse architectuurtractaten in druk is gedaan. Dit roept de vraag op wat voor bedoeling De Beste dan wel met dit werk kan hebben gehad. Ter beantwoording van die vraag kan een vergelijking met andere Nederlandstalige architectuurtractaten van belang zijn.

De Beste's Architectura en het vitruvianisme in de Nederlanden in de zestiende eeuw

Na een opdracht in Antwerpen in 1549, zo lezen we in het *Schilderboek* van Carel van Mander, bezocht Hans Vredeman de Vries een kistemaker of schrijnwerker te Kollum in Noord-Friesland en schreef daar dag en nacht '*de Boecke van Sebastiaen Serlius oft Vitruvius, uytgegeven door Pieter Koeck* [...] *so den grooten als den cleene*' over.³⁵ Diverse auteurs zagen hierin het bewijs dat de Nederlandse architectuurtractaten van de zestiende eeuw waren samengesteld als voorbeeldboeken voor eenvoudige ambachtslieden. Toch weten we verder niets over de schrijnwerker die Vredeman de Vries bezocht. Was hij een eenvoudige timmerman of een specialist die zich bezighield met het ontwerpen van gecompliceerde ornamenten en vanuit deze artistieke begaafdheden ook in architectuurtheoretische kwesties geïnteresseerd was geraakt. Mogelijk kwamen de tractaten uit de kast tijdens discussies met theoretisch onderlegde kunstenaars van het kaliber van Vredeman de Vries, vooraanstaande leden binnen de gilden of kunstminnende opdrachtgevers en dienden de werken slechts op een tweede plaats als voorbeeldboeken? Zolang we geen antwoord weten op dergelijke vragen, geeft het citaat van Van Mander maar ter dele inzicht in het doel en het gebruik van het zestiende-eeuwse architectuurtractaat.³⁶ Eigentijdse opvattingen over het beroep van architect en de prak-

tijkgerichtheid van de thema's die in de tractaten aan de orde komen zijn tevens van belang om het werk van De Beste te kunnen plaatsen binnen het zestiende-eeuwse vitruvianisme.

Hoewel De Beste niet zover ging als Vitruvius, die vond dat de architect naast de thema's die we reeds door De Beste behandeld zagen ook nog op de hoogte moest zijn van medicijnen, muziek, filosofie en geschiedenis, zagen we dat ook de auteur van ons tractaat hoge eisen stelde aan de kennis waarover deze moest beschikken. Hoe vaag de omschrijving van het beroep architect in de opdracht van De Beste ook bleek te zijn, in ieder geval wordt duidelijk dat deze niet direct aansloot bij de eigentijdse segregatie van het bouwambt in verschillende gilden. Bovendien constateerden we dat de inhoudelijke thema's van de '*Bouwijnghen huijt die Antijcken ende Modernen*' zich niet eenvoudig lieten interpreteren als actuele, op de praktijk afgestemde voorbeelden. De voor de hand liggende conclusie zou zijn dat De Beste's *Architectura* een breuk vormt met de 'ambachtelijke' traditie van de bekende zestiende-eeuwse tractaten en een overgang aankondigt naar een grotere autonomie van de architectuurtheorie ten opzichte van de bouwpraktijk. Toch zijn, zoals we hieronder zullen zien, ook de meer bekende Nederlandse architectuurtractaten van de zestiende eeuw zeker niet eenduidig in de omschrijvingen van diegenen voor wie deze gedrukte werken zouden zijn bedoeld.

– ambachtslieden & liefhebbers

Op de titelpagina van Pieter Coecke van Aelst's *Die Inventie der Colommen* staat vermeld dat het werk bestemd was 'voer Scilders, beeltsniders, steenhouders, &c Ende allen die ghenuechte hebben in edificien der Antiquen'. Bij Vredeman de Vries lezen we een soortgelijke opdracht. Behalve voor de vertegenwoordigers van deze verschillende ambachten zou zijn *Architectura* ook bedoeld zijn geweest voor alle 'Liefhabern der Architecture'. Historici hebben tot nu toe het standpunt naar voren gebracht dat de zestiende-eeuwse architectuurtractaten vooral op deze eerste groep gericht zouden zijn geweest. Ambachtslieden konden er immers aanwijnzen in vinden voor de correcte praktische toepassing van de zuilen en ornamenten van de klassieke Oudheid en Renaissance. Niettemin contrasteren de opdrachten aan de eerste groep van ambachtslieden op de titelpagina's van de drukwerken van Pieter Coecke van Aelst en Hans Vredeman de Vries sterk met het beeld van de architect dat in de inhoud van deze werken wordt geschetst.

In de tekst zelf van *Die Inventie der Colummen* volgde Pieter Coecke van Aelst letterlijk de Vitruviaanse omschrijving van de theoretische en praktische kennis waar de architect over moest beschikken. Er is voorheen geopperd dat de denkbeelden die Pieter Coecke van Aelst naar voren bracht, zouden hebben geleid tot een doorbraak in de structuur van het gildewezen.³⁷

Toch werd zijn correcte, maar tegelijkertijd afstandelijke vertaling niet overgenomen in de getuigenverklaringen van de rechtzaak van 1542 toen de getuigen à décharge hun argumenten kracht wilden bijzetten met opvattingen over het

beroep van architect van Vitruvius en Alberti.³⁸

Hans Vredeman de Vries prees in zijn *Architectura* van 1577 de architecten die de klassieke en Italiaanse kennis van de architectuur hadden weten aan te passen aan de situatie in de Nederlanden, maar liet zich verder over de inhoud van dit beroep nauwelijks uit. In de editie van 1606 echter nam Vredeman de Vries letterlijk omschrijvingen van het beroep architect over die Pieter Coecke van Aelst, 65 jaar eerder in *Die Inventie der Columnen* naar voren had gebracht.³⁹

Het lijkt er dan ook op dat de opname van dergelijke definities min of meer losstonden van de ontwikkelingen in de organisatie van het bouwambt. Het is dan ook nog maar de vraag in hoeverre we de opdrachten aan de vertegenwoordigers van de verschillende ambachtslieden serieus dienen te nemen.

– *voorbeeldboeken en boeken van voorbeeldige architecten*

Het was slechts een selecte groep, die zich binnen de gilden waarover de bouwopdrachten waren verdeeld, bezighield met het ontwerpen van zuilen en ornamenten in de Italiaanse stijl. Meestal was de groep van steenhouwers en 'cleensteekers' zo klein dat ze deel uitmaakten van de grotere gilden van de metselaars en timmerlieden. De meeste ambachtslieden in de bouwpraktijk hielden zich echter met alledaagse klussen bezig: de aanvoer en voorbewerking van materialen, het leggen van fundamenteën, het metselen van muren, het timmeren van ramen en kozijnen en het dekken van daken. Zij hadden nauwelijks behoefte aan de kennis die in de bekende tractaten van Coecke van Aelst en Vredeman de Vries werd aangeboden. Voorzover er voorbeelden aan de bekende architectuurtractaten werden ontleend, gebeurde dit door specialistische steenhouwers en schrijnwerkers voor hun ontwerpen voor gevels en ornament, of door schilders en graveurs die zich bezighielden met de uitbeelding van architectuur. Duidelijk herkennen we bij voorbeeld de Serliaanse motieven, bekend via de werken van Pieter Coecke van Aelst in poortgebouwtjes, terwijl in fraai gesneden kasten en kisten, of in de architectonische achtergronden van schilderijen, de prenten van Hans Vredeman de Vries zijn terug te vinden.⁴⁰ Dat wil echter nog niet zeggen dat deze tractaten als voorbeeldboeken werden samengesteld.

Het eerder aangehaalde citaat van Carel van Mander laat zich ook op een andere wijze lezen. Zo kunnen we uit de omschrijving '*Boecke van Sebastiaen Serlius oft Vitruvij, uitgegeven door Pieter Koeck*' eveneens opmaken dat tijdgenoten hem vooral als een uitgever van architectuurtractaten uit de Oudheid en Italiaanse renaissance zagen. Pieter Coecke van Aelst lijkt met zijn beide drukwerken uit 1539 op de eerste plaats een betrouwbare vertaling te hebben willen geven in plaats van de kennis van Vitruvius of Serlio te commentariëren of aan te passen. Voor zover er in meer algemenere zin een relatie met de bouwpraktijk bestond was dat eerder de verdienste van Serlio, die het werk van Vitruvius meer toegankelijk had willen maken voor architecten en schilders die zich bezighielden met ontwerpen en uitbeelden van architectonische onderdelen, dan van Coecke van Aelst die slechts in één enkel geval een poging zou ondernemen om deze kennis

verder af te stemmen op de omstandigheden in de Nederlanden.⁴¹

Hoewel Hans Vredeman de Vries daarentegen wel de kennis van de architecten van de Oudheid en Italiaanse renaissance trachtte aan te passen aan de situatie in de Nederlanden, laat ook de *Architectura* zich niet zomaar als een voorbeeldboek lezen. Zo is het opvallend dat er op de dure in folio uitgevoerde *Architectura* van Hans Vredeman de Vries later kleinere werkjes zouden volgen met alleen maar afbeeldingen, waarin de ornamenten die we in het architectuurtractaat aantreffen, nu ook voor veel kleinere en specialistischer onderdelen, zoals stoelen, tafels en kasten zijn uitgewerkt. Het lijkt waarschijnlijk dat juist deze kleinere, ongetwijfeld veel goedkoopere prentenboekjes vooral voor ambachtslieden waren bedoeld, terwijl Vredeman de Vries met zijn kostbare *Architectura*, opgedragen aan Peter van Ernst van Mansfelt, een andere groep probeerde te bereiken.

Samenvattend blijken noch de vertalingen van Coecke van Aelst, noch de commentaren van Vredeman de Vries, op de eerste plaats als voorbeeldboeken voor de handwerklieden bestemd te zijn geweest. Ze lijken eerder te zijn gedacht voor de tweede groep van personen die zij op hun titelpagina's vermeldde: respectievelijk voor hen 'die ghenuechte hebben in edificien der Antiquen' en voor 'alle Liebhabern der Architecturen'. Als deze hypothese correct is zou het werk van De Beste met een opdracht aan 'de beminders der consten zoet' en een zekere autonomie van de inhoud niet zozeer op zichzelf staan, maar passen binnen een bredere Vitruviaanse traditie van het zestiende-eeuwse architectuurtractaat die echter tot op heden in te enge termen is omschreven.

Hoewel de architectuurtractaten van Coecke van Aelst en Vredeman de Vries tot zuilenboeken zijn gereduceerd, dragen hun werken wel degelijk sporen van een bredere Vitruviaanse traditie. Deze zijn allereerst herkenbaar in de reeds genoemde, uitgebreidere Serliovertaling door Coecke van Aelst, uit het midden van de zestiende eeuw, die in discussies over het zestiende-eeuwse architectuurtractaat in de Nederlanden voortdurend over het hoofd is gezien. Hierin bevond zich, tussen de teksten die de weduwe aan het zuilenboekje toevoegde, een Franse vertaling van een verhandeling van de Italiaanse auteur, die bovendien ook in inhoudelijk opzicht veraf bleek te staan van de Nederlandse bouwpraktijk.⁴² Duidelijk komt in deze posthume uitgave het streven naar voren de kennis van Vitruvius en zijn commentatoren te completeren in plaats van aan te passen.

Het werk van Hans Vredeman daarentegen was wel veel meer een gerichte selectie uit Vitruvius's verhandelingen over de bouworden. Niettemin liet ook hij in zijn *Architectura* niet alle overige thema's achterwege die de auteur uit de Oudheid van belang had geacht. Hij behandelde immers onderdelen van de civiele techniek en militaire architectuur. Veelzeggend is bovendien dat Vredeman de Vries zich voor de summiere aandacht voor dit laatste thema verontschuldigde omdat hij reeds een verhandeling over vestingbouw had geschreven.⁴³

Charles De Beste ontleende zijn voorbeelden, behalve aan

Coecke van Aelst's verhandeling over de zuilen, vooral juist aan hoofdstukken uit de bovengenoemde uitgebreidere vertalingen van Serlio's boeken over architectuur, die posthuum door Mayken Verhulst waren uitgegeven. Ook is het opvallend dat De Beste het architectuurtractaat van Vredeman de Vries niet gebruikte voor voorbeelden van aangepaste zuilenorden, maar juist de tot nu toe genegeerde passages overnam die gewijd waren aan militaire architectuur en civiele techniek.

Deze onderwerpen, die in theoretisch opzicht deel uitmaakten van de Vitruviaanse erfenis, werden niet zozeer van ondergeschikt belang geacht maar spraken wellicht minder tot de verbeelding. Het is dan ook niet uitgesloten dat toen uitgevers en auteurs een selectie moesten maken, welke kennis zij uit het omvangrijke werk van Vitruvius het eerst wilde presenteren, kozen voor thema's die direct appeleerden aan de moderne 'antieke' smaak van de opdrachtgevers. De keuze voor zuilen en ornamenten en de correcte toepassing daarvan is dan niet verwonderlijk. De zuilenorden lieten zich immers niet alleen fraai afbeelden, maar boden bovendien voldoende gespreksstof voor een discussie tussen de geïnteresseerde opdrachtgever en steenhouwers, schrijnwerkers of schilders met artistieke pretenties die binnen de gilden al een zekere naam hadden weten te verwerven. Door zich in woord te richten tot ambachtslieden, die blijkbaar een goed voorbeeld konden gebruiken, plaatste men zich in feite boven minder theoretisch onderlegde leden van de gilden en kon men bovendien misvattingen, die misschien ook bij opdrachtgevers speelden, corrigeren zonder deze laatste direct tegen het hoofd te stoten. Pieter Coecke van Aelst, hofschilder en lid van St. Lucasgilde, deed dit door in zijn tractaten eenvoudig weg te refereren aan de klassieke en Italiaanse voorbeelden zonder de consequenties daarvan voor de Nederlandse situatie aan te geven. De wijze lezer kon zelf wel zijn conclusies trekken. De verwijzingen naar het ideaal van de breed-georiënteerde architect waren dan ook geen pogingen tot emancipatie van de ambachtsman of om de gildestructuur te doorbreken, maar in zekere zin juist een bevestiging van de hiërarchische verhoudingen.

Maar er is nog andere mogelijkheid. De kunstenaar zocht niet zozeer naar mogelijkheden om de bepalingen ter discussie te stellen of het gilde te hervormen, maar trachtte zich buiten het gilde om te emanciperen. Het architectuurtractaat kan ook hierin een rol hebben vervuld.⁴⁴

Vredeman de Vries schilder en vestingbouwkundige lijkt een bijzondere bescherming van de stad Antwerpen te hebben genoten. Het gegeven dat hij waarschijnlijk geen lid was van het St. Lucasgilde was blijkbaar geen bezwaar om voor opdrachten in aanmerking te komen.⁴⁵ Niettemin zocht Vredeman de Vries al snel de bescherming op van de vorstenhoven en speelden de tractaten daarin vermoedelijk een zekere rol. Zo lijkt het niet toevallig dat Vredeman de Vries, na een aantal dienstbetrekkingen in het buitenland, zijn tractaat over perspectief aanbood aan Maurits, precies in het jaar dat zijn sollicitatie aan de universiteit van Leiden door de prins werd ondersteund.⁴⁶

De beweegredenen van Charles De Beste voor het schrijven van zo'n uitvoerig architectuurtractaat blijven onduidelijk, maar het lijkt onwaarschijnlijk dat hij in zijn vooraanstaande positie binnen het gilde een revolutionaire wijziging binnen de bepalingen zou hebben voorgestaan. Meer voor de hand ligt dat De Beste, die na enkele decennia het hoogste binnen het gilde had bereikt, via zijn theoretische beschouwingen zijn status ten op zichte van de overige metselaars en steenhouwers wilde onderstrepen en mogelijk ook die van zijn gilde ten opzichte van andere, soms concurrerende ambachten binnen de stad.⁴⁷

Het is waarschijnlijk niet zonder toeval dat De Beste in zijn beschrijving van eenvoudige alledaagse werkzaamheden onderstreept, dat hij deze destijds zelf heeft beoefend, terwijl hij in de bespreking van typische steenhouwersopdrachten, waarin in ieder geval zijn familie maar waarschijnlijk ook hijzelf betrokken was, niet direct refereert aan de indrukwekkende werken binnen zijn stad, maar volstaat met een afstandelijke theoretische toelichting op de prenten van Ducerceau, ondanks dat deze in stilistisch opzicht wel degelijk een nauwe verwantschap vertoonden.⁴⁸ Ook hier geldt weer: 'een goed verstaander heeft maar een half woord nodig': de auteur heeft voldoende kennis van praktische zaken die hij niet (meer) beoefent, terwijl de werkzaamheden die hij wel verricht niet alleen berusten op vaardigheid of ervaring maar bovendien zijn gestoeld op een brede theoretische achtergrond en kennis van vergelijkbare (voor-)beelden uit het heden en het verleden.

Samenvattend, de auteurs tonen ieder op hun eigen wijze via hun tractaten de kennis waarover zij beschikten. Het ging hierbij zowel om theoretische als om praktische kennis, om kennis van het oude en van het nieuwe. De voorbeelden konden door ambachtslieden gebruikt worden, maar illustreerden op de eerste plaats de kennis van de voorbeeldige architect.

Met dank aan Marc Ryckaert, wetenschappelijk medewerker bij de Dienst voor Cultuur van de Provincie West-Vlaanderen voor zijn assistentie. Dit onderzoek werd gefinancierd door de Stichting Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Noten

- 1 Brussel, K.B. Albert I, manuscript II 7617. Dit werk werd voor het eerst ter sprake gebracht in C. van den Heuvel, 'Stevens 'Huysbou' en het onvoltooide Nederlandse architectuurtractaat' *Bulletin K.N.O.B.*, Jaargang 93, 1994, nummer pp. 1-18. Een andere versie gericht op de betekenis van dit tractaat binnen de context van de werkzaamheden van steenhouwers en metselaars te Brugge is verschenen in C. van den Heuvel, 'De Architectura (1599) van Charles De Beste (1599. Een onbekend architectuurtractaat van een Brugse bouwmeester'. *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* jaargang 131 (1994) aflevering 1-3, verder aangeduid als C. van den Heuvel, 'Brugge'.
- 2 Het handschrift in folioformaat (31,5 cm. hoog/21 cm. breed) in een eigentijdse, zwart lederen band, oorspronkelijk voorzien van sloten. Oude nummering in inkt 582 folio's, nieuwe nummering in potlood,

633. Hier wordt de oude nummering gevolgd omdat de nieuwe niet consequent is aangehouden.
- 3 S. Muller Fz, 'Getuigenverhoor te Antwerpen over het maken van ontwerpen van gebouwen in de 16de Eeuw' in Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis IV* (1881-1882) heruitgave Soest (1976), pp. 227-245, H. de la Fontaine Verwey, 'Pieter Coecke van Aelst en zijn boeken over architectuur', *Uit de wereld van het boek I. Humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1976 (2e-druk), pp. 51-68, R. Meischke, 'Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', *Bulletin K.N.O.B.*, 6de serie, jaargang 5 (1952), kol. 161-230, H. Miedema, 'Over de waardering van architect en beeldende kunstenaar in de zestiende eeuw', *Oud Holland* -94- (1980) pp. 71-87 en idem, *Kunsthistorisch*, Maarssen 1989, pp. 192-193.
 - 4 P. Coecke van Aelst, *Die inventie der colommen met haren corone-menten en de maten. Uit Vitruvio ende andere diversche Auctoren optcortste vergadert voer Scilders, beeltsniders, steenhouders, &c Ende allen die ghenuechte hebben in edificien der Antiquen*, Antwerpen 1539, idem, *Generale reglen der architecture op de vyve manieren van edifien, [...] die int meeste deel concorderen metde leer-ninghe van Vitruvio*, Antwerpen 1539, Vredeman de Vries, *Architectura oder Bauung der Antiquen auss dem Vitruvius, welches sein fünff Colummen orden, daer auss mann alle Landts gebrauch vonn Bauuen zu accomodieren dienstlich fur alle Baumaystren, Maurrer, Stainmetzen, Schreineren, Bildtschneideren, und alle Liebhabern der Architecturen ann dag gebracht durch Johannes vredeman vries-ae Inventor*, Antwerpen 1577 (facs. uitgave Hildesheim/New York 1973), H. de la Fontaine Verwey o.c. [n.3], R. Rolf, *Pieter Coecke van Aelst en zijn architectuuruitgaves van 1539. Met reprint van zijn 'Die Inventie der colommen' en 'Generale Reglen der Architecturen'*, Amsterdam 1978.
 - 5 M. Van De Winckel, 'Hans Vredeman de Vries', *Les traités d'architecture de la Renaissance* (Actes du colloque tenu à Tours du 1er au 11 juillet 1981) Paris 1988, pp. 453-358 over de betekenis van het tractaat als zuilenboek. Voor de passages over fortificatiebouw en civiele techniek bij Vredeman de Vries: C. van den Heuvel o. c. [n. 1], pp. 11-14.
 - 6 Het werk werd begonnen in januari 1596 en beëindigd in januari 1600, zie fol. 534v.
 - 7 Het voormalig ambacht van de 'matsenaers' bestond uit drie letten of afdelingen: de eigenlijke metselaars, de steenhouders en de kasseiers. Geciteerd bij R.A. Parmentier, *Documenten betreffende Brugse Steenhouders uit de 16e eeuw*, Brugge 1948, p. 1.
 - 8 R.A. Parmentier, o. c. [n.7] doc. 30, p. 39.
 - 9 L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge, Inventaris. Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 8*, Tielt, Amsterdam, 1979, p. 21.
 - 10 L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge, Geschiedenis en Architectuur. Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 7*, Tielt, Bussum, 1981, p. 30.
 - 11 Brugge, Stadsarchief, Registers wetsvernieuwingen, 1572-1605, 1585, fol. 126, 1587 fol. 146, 1589, fol. 168 verso, 1592, fol. 201, 1600, fol. 266 verso. Voor het functioneren van de 'eet' van het ambacht en de registratie van de wetsvernieuwingen, zie: A. Vandewalle, *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)* [m.m.v. J. de Groote, J. d'-Hondt, P. Vandermeersch], Brugge 1985.
 - 12 Brugge, Stadsarchief, Registers wetsvernieuwingen, 1535-1571, Jacob De Beste als vinder: 1560, fol. 191verso, 1563, fol. 212, 1568 fol. 249verso, fol.277, 1572-1605, 1574, fol. 20, 1576 fol. 36 verso, 1579, fol. 64 (deken), 1606-1634, Jacques De Beste als vinder, 1607 fol. 15verso. Dat Jacob en Charles De Beste vermoedelijk bloedverwanten waren lijkt te worden bevestigd door kadastrale gegevens: Op de 'Nieuwe Ghentwech' in Onze Vrouwe Zestendeel te Brugge (noordzijde, in westelijke richting) behoorde de naast elkaar liggende nummers 1485 en 1487 respectievelijk aan Charles en Jacob De Beste toe. Aan de andere 'zuydzyde gaende oostwaerts' was nummer 1117 nog in het bezit van Charles De Beste, zie L. Gilliodts- van Severen, 'Les registres des 'Zestendeelen' ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580', *Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'histoire des Antiquités de la Flandre*, 5e serie, 43 Année 1893, Brugge 1894 pp. 174 en 184.
 - 13 Voor de familie Aerts zie o.a. K. Verschelde, 'Les anciens architectes de Bruges', *Annales de la Société d'émulation pour l'histoire & des antiquités de la Flandre*, 3eme série, VI, pp.104-107, en R.A. Parmentier o.c. [n. 7] diverse documenten.
 - 14 In 1629 trad Jacques De Beste als getuige op van Jan Aerts, zie noot 10. Deze Jan Aerts was niet de zeer actieve steenhouwer Jan Aerts, zoon van Joost Aerts en broer van Pieter Aerts die reeds op 29 juni 1620 was overleden en in de O.L. Vrouwekerk was begraven, J. Gailliard, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale*, ...Bruges (1861) I, p. 93. Waarschijnlijk was de Jan Aerts waarvoor Jacques De Beste getuigde, Jan Aerts Pietersz., de eigenaar van het handschrift. Mogelijk kwam laatstgenoemde via Jacques De Beste in bezit van het tractaat.
 - 15 Deze veronderstelling is verder uitgewerkt in C. van den Heuvel, 'Papieren Bolwerken'. *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden 1540-1609 en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991 p. 48.
 - 16 Zie noot 20.
 - 17 A. Dürer, *Underweysung der Messung mit dem Zirkel und Richtscheit in Linien, Ebenen und gantzen Corporen*, Nürnberg 1525 (tweede uitgebreide druk Nürnberg 1538). In 1553 verscheen posthuum, gedrukt door de weduwe Mayken Verhulst, de vertaling van Pieter Coecke van Aelst van het eerste boek van Serlio over geometrie, het tweede boek over perspectief en het vijfde boek over kerken. Het derde boek van Serlio over antieke gebouwen was inmiddels in 1546 in het Nederlands uitgegekommen. Terwijl van de vertaling van het vierde boek over de zuilen van 1539, in 1549 een gewijzigde herdruk verscheen met de titel: *Reglen van Metselrijen*. Een gedeelte over rekenkunde heb ik niet kunnen reconstrueren en is of door De Beste bedacht, dan wel van een andere auteur.
 - 18 S. Münster, *Compositio Horologiorum in plano, muro, truncis, anulo, con concavo, cylindro & varijs quadrantibus, cum signorum zodiaci & diversorum horarum inscriptionibus: autore Sebast. Munstero*, Basileae 1531. Hiervan bestond ook een Duitse vertaling gecombineerd met de tekst van Albrecht Dürer: *Beschreibungh von 't maecken der Horologien. Durch Sebastian Münster. Sampt ein Underweysung om mit den Zirkel und richtscheit in linien ebenen und gantzen Corporen zu messen. Durch Albert Dürer*, zu Basel 1538. Mogelijk werd deze laatste editie door De Beste gebruikt. Ik heb deze gecombineerde editie niet gezien.
 - 19 Voor het tweede boek over perspectief van Serlio, zie: noot 17. Jean Cousin, *Livre de perspective*, Paris 1560. Het figuur fol. 431v behoort niet aan bovengenoemde werken toe. Stilistisch vertoont het overeenkomsten met de bramanteske architectuur die we ook wel in voorstellingen van Francesco Colonna's, *Hypneretomachia Poliphili*, Venezia 1499 tegenkomen, die De Beste mogelijk via één van de zeer populaire Franse edities, *Le Songe de Poliphile* gekend kan hebben. Ik heb niet alle edities kunnen raadplegen.
 - 20 De Beste, fol. 450r toont een poort met het opschrift 'Godt raedt de beste' 1598 die in feite een samentrekking is van twee poorten van Serlio afgebeeld bij P. Coecke van Aelst, *Reglen van Metselrijen*, Antwerpen 1549 Tuschana fol. v(verso) fol. vi. De poort op fol.451v is ontleend aan Vredeman de Vries', *Architectura*, Toscana fol 2
 - 21 De Beste, fol. 450v
 - 22 De Beste, fol. 487r
 - 23 M. Coignet, *Livre d'arithmetique contenant plusieurs belles questions*, Anvers 1573
 - 24 Deze kwestie is verder uitgewerkt in het artikel: C. van den Heuvel

- o.c. [n. 1] 'Brugge'.
- 25 Zie noot 17.
- 26 H. De Geymüller, *Les Du Cerceau, leur vie et leur oeuvre d'après de nouvelles recherches*, Paris/Londres 1887, pp. 288-290: tombeau, retable d'autel a trois étages, retable en forme d'arc triomphe, stalle ou trône a trois sièges.
- 27 Vergelijk H. de Geymüller, o.c. [n.26] , fig 77. en voor fol 364v no. 40. Parijs. Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes, Androuet du Cerceau mobilier 8 E 04024 f. 66.. Zie ook *Inventaire du Fonds français, graveurs du seizième siècle* , Tome I, p. 66: 'compositions architecturales en forme de reliquaire'.
- 28 Deze kwestie is verder uitgewerkt in C. van den Heuvel, o.c. [n.1] 'Brugge'.
- 29 H. de Geymüller, o.c. [n. 27] , p. 288: 'portes monumentales': vergelijk ook fig. 19.
- 30 H. de Geymüller, o.c. [n. 27] , p. 287-288: 'riches façades de maisons, style François Ier. nr. b'.
- 31 H. Vredeman de Vries, o.c. [n. 4] : 'Das Viertte Stuck Tuschana, welches bewyst fullerlay gattungen von Stainen bruggen. am 3 blatt' De tekst daarentegen is gebaseerd op de beschrijving van het '4 blatt'.
- 32 De Beste verwijst op deze plaats naar teksten die hij op folio's 347 - 348 heeft behandeld
- 33 Noch uit de voorstellingen van het kerkmeubiliär, noch uit die van de gevels, wordt duidelijk of de beschrijving een vertaling was van een toelichting op de prenten, die oorspronkelijk mogelijk in één of enkele banden waren samengebonden, dan wel dat De Beste deze zelf aan losse prenten toevoegde.
- 34 Met de opmerking dat een overleden geestelijke op de tombe liggend op zijn zij met één hand onder hoofd weergegeven dient te worden lijkt De Beste direct te refereren aan één van de beroemdste zestiende-eeuwse grafmonumenten in Brugge, de tombe van bisschop Carondelet in de St. Donaaskerk, thans in de St. Salvatoriekathedraal. Zie hiervoor C. van den Heuvel, o.c. [n. 1] : 'Brugge'.
- 35 Carel van Mander, *Schilderboek, Het leven der doorluchtighe Nederlandsche en hooghduitsche schilders* Haarlem 1604, Utrecht 1969 (facs.) p. 266. We hoeven maar te denken aan de 'kraak' (oksaal) in de kerk van Oosterend of aan de rijk gedecoreerde grafzerk van Sibbe Sipkesz. en Mary Sybesdr Meylema om vast te kunnen stellen dat de toepassing van renaissance-motieven en het gebruik van perspectief in Friesland in het midden van de zestiende eeuw een dermate hoge kwaliteit had bereikt, dat ook hier binnen de ambachten een differentiatie in verschillende niveau's moet zijn ontstaan. Het Latijnse opschrift op het fries waarin de maker zich met Phidias vergelijkt, verraaft bovendien de artistieke pretenties die deze 'ambachtslieden' konden hebben. Voor de kraak: Ph. H. Breuker, 'Hat Heinrich Hagart dochs de Eastereiner kreake mei makke?', *Ut de smidte van de Fryske Akademy*, 11 (1977) 2, p. 18., H. Miedema, 'De bijbelse ikonografie van twee monumenten, de 'kraak' te Oostereind en het grafmonument van Edo Wiemken te Jever, *Bulletin K.N.O.B.* 77 (1978) pp. 61-88. D.J. van der Meer, 'Kunstenaar en opdrachtgevers van twee monumenten in Oostereind', *De Vrije Fries*, LXVII (1987) pp. 27-40
- 36 De status van de Nederlandse architect in de 16de en 17de eeuw is tot op heden nauwelijks onderzocht. Verwarrende kwesties zijn o.a. dat gilden of ambachten zowel handwerklieden als theoretisch onderlegde kunstenaars omvatten en het bouwvak over meerdere gilden is verdeeld, die onderling in status verschillen. Inleidende opmerkingen hierover zijn er gemaakt door R. Meischke, o. c. [n.3], H. Miedema o. c. [n. 3] 'waardering' en E. de Jongh, 'Over ambachtsman en kunstenaar: de status van de schilder in de 16de en 17de eeuw', *Utrecht Renaissance Studies* -2 (1983) pp. 29-58. Belangrijk is de constatering van de Jongh dat er niet zozeer sprake is van een emancipatie van ambachtsman naar kunstenaar, maar dat beiden zowel in de 16de als 17de-eeuw naast elkaar bestonden.
- 37 H. de Fontaine Verwey, o.c. [n. 3], pp. 58 en 59.
- 38 F. Obreen, o. c. [n. 3], p. 245: 'Is dan wel clærlicken te verstaen, dat architectura onder geen particulaer conste begrepen is, als te weten onder scilderie, cleenseecken, metselen, tymmeren ofte diergelicken, mer dese syn alle mer deelen ende als litmaten, onder die architectura begrepen. Alsoe dat architettura dat ambocht (lees gilde) van enigen van desen nyet aen gaet [...] Ende een ordinermeester mach oic sijn conste in als wel excerceren sonder steenhouder ofte cleynsteeket twesen, ende ordineren ende doen maecken alle wat hem belieft sonder dat ambocht van steenhouden ofte cleensteecken ofte enyge andere te rueren'
- 39 Vergl. R. Rolf, o.c. [n.4] p. 31.
- 40 Voor het gebruik van tractaten in de toepassing van zuilen en ornamenten in onderdelen van gebouwen, R. Stenvert, *Constructing the Past: Computer-Assisted Architectural-Historical Research. The application of image-processing using the computer and Computer-Aided Design for the study of the urban environment, illustrated by the use of treatises in seventeenth-century architecture*, Utrecht 1991. Voor de toepassing in achtergronden van schilderijen, Ballegeer, J.P.C.M., 'Enkele voorbeelden van de invloed van Hans en Paulus Vredeman de Vries op de architectuurschilders in de Nederlanden', *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde* XX (1967) pp. 55-70. Overigens zijn deze laatste voorbeelden hoofdzakelijk aan het perspectieftractaat van Vredeman de Vries ontleend.
- 41 Hoewel Coecke van Aelst in zijn *Generale Reglen der architecturen* van 1539 een keer afstand neemt van zijn voorbeeld, wanneer hij schrijft dat hij Serlio's uiteenzetting over heraldiek achterwege heeft gelaten 'om dat D'architecten hier te landen geen wapenen ordineren', neemt hij deze in de editie van 1549 wel over.
- 42 Hoewel de Nederlandse vertaling van Pieter Coecke van Aelst van de teksten over de gebouwen uit de Oudheid in 1546 was uitgegeven, bevatten de exemplaren van de 'Nederlandse Serlio' in de K.B. en de U.B. van Leiden en Utrecht de Franse uitgave van dit hoofdstuk van 1550. Fontaine Verwey op. cit. [n. 3], p.62 en n. 39 maakt aannemelijk dat Coecke van Aelst met de Franse uitgave van de boeken III en IV beschermd door keizerlijk privilege, wist te bereiken dat degene die een complete Franse Serlio wilde hebben in Antwerpen deze twee boeken moest kopen. Dit bewijst eens te meer dat we de samenstelling van tractaten niet alleen uit inhoudelijke argumenten kunnen verklaren, maar hierin ook commerciële factoren dienen te betrekken. Zie hiervoor ook, C. van den Heuvel o. c. [n. 1], pp.12-13.
- 43 Zie hiervoor, C. van den Heuvel, o.c. [n. 1] p. 40 en n. 60.
- 44 Deze mogelijkheid is in een ander verband reeds naar voren gebracht door H. Miedema o. c. [n. 3] 'waardering' pp. 82-83. Het viel buiten de opzet van zijn studie om de betekenis van het architectuurtractaat in deze emancipatiekwestie te betrekken.
- 45 F. Blockmans, 'Een krijgstekening, een muurschildering en een schilderij van Hans Vredeman de Vries te Antwerpen', *Antwerpen*, jaargang 8 (1962) pp. 20-42, in het bijzonder noot 245; voor de bijzondere relatie met de protestante stadsmagistraat p. 25.
- 46 Zie ook C. van den Heuvel, o.c. [n. 1] p. 12.
- 47 Bekend is in dit opzicht de ware 'paragonestrijd' tussen de metsers(steenhouwers en mestelaars) en de beeldhouwers in Antwerpen. J. Rylants en M. Casteels, 'De metsers van Antwerpen tegen Paladanus, Floris, de Nole's en andere beeldhouwers', *Bijdragen tot de geschiedenis* 31 (1940) pp. 185-203. Wrijvingen tussen leden van beide gilden in Brugge, vanaf het midden van de zestiende eeuw, doen vermoeden dat een vergelijkbare machtsstrijd ook in deze stad heeft bestaan. Zie hiertoe bijv. Parmentier, o. c. [n. 7] XXV, die vermeldt hoe de beeldhouwer Scherrier de ogen van de steenhouwers uitstak door geen extra bonificatie aan het gilde der metsers te betalen, toen hij steenhouwersgezellen voor een opdracht in dienst nam.
- 48 Zie, C. van den Heuvel, o.c. [n. 1] 'Brugge'.

PUBLIKATIES

Cees de Bondt, 'heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen ...?' Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800.

Uitgeverij Verloren Hilversum, 1993, 179 blz., 71 ill.
ISBN 90-6550-379-X, f 29,90.

Recreatie en speciaal het ruimtebeslag van recreatie wordt vooral als een probleem van onze eeuw gezien. Daarbij vergeten we nogal eens dat sport en spel, althans voor de elite, in eerdere eeuwen minstens zo belangrijk was. Zowel in en bij kastelen en landhuizen, in oude steden of tenminste op oude kaarten en prenten zijn van die vroegere vrijetijdsbesteding nog steeds de sporen te vinden. Kennis van vroeger populaire sporten kan helpen bij het interpreteren van de vorm, het gebruik en de beleving van oude gebouwen en steden.

Over 'Real Tennis', de voorloper van op dit moment de meest populaire sport in Nederland, het 'Lawntennis', gaat dit boek. Het behandelt niet alleen, zoals bij dit soort studies gebruikelijk de herkomst van termen, de wijziging in de spelregels en het voortleven daarvan in de huidige taal en cultuur maar een groot deel van de studie wordt besteed aan de plaatsen en gebouwen in Nederland waar dit spel gespeeld werd.

Het bekendste voorbeeld van speelvelden van een al in de vergetenheid geraakt spel die tot de dag van vandaag in steden terug te vinden is, de 'Mall' of Malie(veld of -baan).

De eisen gesteld aan een gebouw om te 'kaetsen' waren minder grootschalig maar daar was het spel niet minder populair om in de zeventiende eeuw. In Frankrijk was er zelfs een apart gilde van kaatsmeesters, maar ook in andere landen werd veel geld aan de aanleg van een goede, later vaak overdekte baan, en aan trainers uitgegeven. Een deel van de populariteit kwam zeker ook door de mogelijkheid om fors op de uitkomst van een wedstrijd te gokken. Dat betekende ook dat er steeds meer voorzieningen voor toeschouwers moesten komen. Dit leverde weer de mogelijkheid om ook andere activiteiten die op veel publiek konden rekenen, zoals kolderieke en circusachtige toneelvoorstellingen en grote vergaderingen, in 'kaetszalen' te laten plaatsvinden. Misschien wel het bekendste maar lang niet door iedereen herkende voorbeeld van zo'n kaatsbaan is die waarin bij de aanloop tot de Franse Revolutie de 'Eed in de kaatsbaan' is gezworen. De kenmerken van een dergelijke zaal zijn voor

de kenner nog goed waarneembaar op het beroemde schilderij met die titel van David.

In Nederland hebben we weliswaar niet zulke belangrijke gebeurtenissen in de kaatsbanen gehad en zijn ze ook niet op zo belangrijke schilderijen afgebeeld maar het boek laat zien hoe in tal van prenten, tekeningen en kaarten toch zeer vele kaatsbanen zijn overgeleverd. De schrijver komt tot een lijst van 114 kaatsbanen, terwijl slechts systematisch onderzoek is verricht in Den Haag, Leiden, Amsterdam, Delft, Dordrecht, Woerden, Utrecht en Rijswijk. Slechts twee kaatsbanen bestaan nog: een tot woonhuis verbouwd gebouw, de Caetsbaen uit 1560 te 's Heerenberg bij het kasteel Bergh en bij het Huis ter Kleef van de Brederodes uit 1566, dat nu het Haarlems Natuur- en Milieucentrum huisvest.

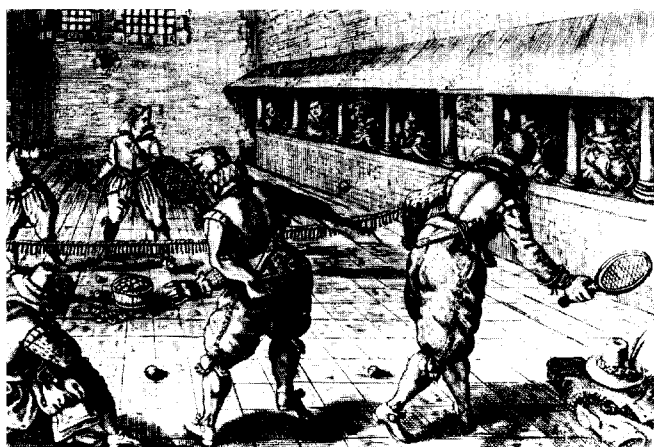
Rob Dettingmeijer

Caroline van Eck, **Organicism in nineteenth-century architecture. An inquiry into its theoretical and philosophical background.** Architectura & Natura Press, Amsterdam 1994, 363 blz., 36 ill., paperback. ISBN 90-71570-29-0, f 79,50.

Aan de basis van het 'organicisme' ligt een metaforische verschuiving: een gebouw is *als* een levend wezen, en het kan of moet in die zin bedacht en/of beschouwd worden. Van Eck onderscheidt een 'smal' organicisme, dat ervan uitgaat dat het gebouw een 'organische eenheid' dient te vertonen waarvoor de functionele correlatie tussen de delen van een levend wezen model staan, en een 'brede' variant die uitgaat van 'een nauwe relatie tussen kunst en de levende natuur', waarbij het bouwen zich voor constructieprincipes en de ornamentatie inspireert op de natuur of deze 'volgt'. Ofschoon het idee van 'organische eenheid' natuurlijk zeer belangrijk is en vanzelf veel aandacht moet krijgen, bespreekt de studie het organicisme breed.

In het hoofddeel van de studie, waarin het 19de-eeuwse organicisme wordt besproken, karakteriseert de auteur op een interessante manier de wijze waarop gedachten het bouwen kunnen sturen: het denken van architectuur in organische termen leidt niet verplichtend naar één 'natuurlijke' stijl, maar bepaalt veeleer de wijze waarop men met een stijl omgaat. Organicisme verplicht niet tot één welbepaalde manier van bouwen, 'since it does not contain a practical ideological or even stylistic programme but consists in the reflexion on, or justification of (such) concrete programmes. Nineteenth-century organicism is a reflexion on the invention of forms, not on these forms in themselves; it is a justification of stylistic choices, not the style of the decision in itself; it forms the basic assumption of a way of interpreting or classifying architecture but is not in itself that classification of interpretation' (p. 138). Als globale strategie lost, aldus Van Eck, het organicisme het 'klassieke', Vitruviaans geïnspireerde architectuurdenken af dat niet of moeilijk greep krijgt op de nieuwe negentiende-eeuwse ontwikkelingen zoals de neo-stijlen.

Van Eck kan drie vormen van organicistisch architectuurdenken onderscheiden, verschillend door het specifieke natuurconcept waarvan men vertrekt. Er is vooreerst een eerder traditioneel 'tectonisch' organicisme met religieuze ondertonen, dat de natuur leest als een zinvol en gericht geheel, dat de constructie-principes bevat en toont die ook de architectuur dient te gebruiken. Als vertegenwoordigers van deze lijn worden Schinkel en diens leerling Carl Gottlieb Wilhelm Bötticher besproken. Het bijna nog middeleeuwse, christelijk-aristotelische natuurbegrip van Schinkel verschilt van het natuurbegrip dat de Engelse Gothic Revival inspireert: niet zozeer de natuur als kosmos en dus als sacraal werk, maar de natuurervaring als religieuze ervaring is daar het uitgangspunt. Het – Britse – 'Religious organicism' wordt vooral gedragen door literatoren en critici, en is

Actia domi pulchram hinc inde volentem. Nam pila restituit malisano in corpore vero.

éérst een uitgangspunt voor architectuurinterpretatie en -theorie, en pas in tweede instantie voor het bouwen zelf. Van Eck bespreekt kort Coleridge en uitgebreider Ruskin, en als architectuurvoorbeeld het Oxford Museum van Thomas Deane en Benjamin Woodward. De derde variant van het '*scientific organicism*' wordt ontwikkeld aan de hand van een discussie tussen Georges Cuvier en Etienne Geoffroy Saint-Hilaire, twee vooraanstaande Franse biologen, betreffende de wijze waarop de natuur soorten voortbrengt. De eerste formuleringen van een nieuwe, functionalistische natuuropvatting die binnen de biologie wordt ontwikkeld biedt mogelijkheden om de verwantschap architectuur-natuur op een nieuwe – functionalistische – manier te denken. Worden behandeld: Labrouste, Goffried Semper, Viollet-Le-Duc, de naar de USA uitgeweken Praagse theoreticus van de neo-gothiek en architect Leopold Eidlitz en de weinig bekende Amerikaanse architect en criticus John Wellborn Root. In een Epiloog wordt kort de doorwerking van deze richting tot in de twintigste eeuw getoond aan de hand van Louis Sullivan. Een voorstelling en korte bespreking van de natuur- en plantentheorie van Goethe en van Schlegels architectuurfilosofie gaat het deel over de 19de eeuw vooraf, en fungeert inhoudelijk als een inleiding op dat negentiende-eeuwse, niet-klassieke omgaan met de natuurmetafoor.

Van Eck wil méér doen dan het groeperen en het voorstellen van vormen van organicistisch denken in de negentiende eeuw. Haar behandeling van de specifieke posities en oeuvres wordt ingepast in een algemene, nogal gedurfd stelling, die impliceert dat met haar bespreking van 19de-eeuwse figuren en oeuvres een tot nu toe half-verzwegen *geschiedenis* wordt blootgelegd, en dat die geschiedenis voert tot de Renaissance en zelfs tot Aristoteles. Van Eck stelt dat de interpretatie van de klassieke architectuur in termen van een symbolisch gelaten proportie-esthetica – Wittkower – een 'organicistische' hoofdstroom in dat klassieke architectuurdenken heeft bedekt: de notie van doelgerichte eenheid van het verscheidene, die het natuurlijke kenmerkt, door Alberti tot architectuurcriterium gemaakt als 'concinntas', is de kern van een denken over architectuur dat de klassieke tijd bepaald heeft. Wanneer men dit voegt bij de – vanzelfsprekend zeer te verdedigen – stelling dat de klassieke architectuurecultuur tot diep in de 19de eeuw heeft doorgewerkt, kan de auteur het 19de-eeuwse organicisme zo herkennen als een eenvoudige continuïteit van een – weliswaar vergeten – hoofdelement van het klassieke denken over architectuur. Van Eck brengt deze stelling aan in het eerste deel van haar boek, in de sectie 'Achtergronden van het organicisme in de klassieke kunsttheorie', waarin een bespreking van Alberti centraal staat, en in een sectie waarin 18de-eeuwse kritische interpretaties van Vitruvius worden besproken die wel de proportieleer raken, maar die de 'tweede', nu blootgelegde organicistische kern van het klassieke architectuurdenken intact laat, en laat doorstromen tot in de 19de eeuw. Vanuit dit perspectief bespreekt Van Eck dan, in het hoofddeel van het boek, het negentiende-eeuwse materiaal: in inleidingen en conclusies, en in tussenopmerkingen, wordt de lezer bij de behandeling van de 19de eeuw veelvuldig aan de hoofdstelling herinnerd.

Een genuanceerde bespreking van de stelling van Van Eck zou veel plaats en tijd vragen. Maar men kan snel zien dat het argument zelf het materiaal overbiedt, en op vele punten zwak staat. In beperk mij tot één grote opwerping. Men kan met Van Eck aandacht hebben voor de Aristotelische 'topos' (de eenheid van het kunstwerk als het samenpassen van onmisbare delen, 'één als een levend wezen') in de tekst van Alberti, of algemener, voor het aandeel van aristotelisch-scholastieke 'natuurbegrip' in het architectuurdenken naast dat van het neo-platoonse. Maar wat voor zin heeft het dat teleologisch natuurbegrip, waarvoor er van Aristoteles tot in de 17de eeuw zo goed als geen alternatief is, dat daarna in de ethiek, het politieke denken,

de kunsttheorie lange tijd blijft domineren, te beschouwen als de eigenlijke kern van 'organicistisch denken', met een bijzondere relevantie voor de architectuur? De stelling van de 'vergeten geschiedenis' van het organicisme en van zijn halfvergeten oorsprong bij Alberti komt dan eigenlijk neer op de stelling dat tot in de negentiende eeuw teleologische natuuropvattingen aan te wijzen zijn. En die kan bezwaarlijk revolutionair heten. Natuurlijk is er meer, en maakt Alberti interdaad expliciet de *vergelijking* tussen de doelgerichtheid van een levend wezen en architectuur, en men zou dit, en niet het teleologisch natuurbegrip, als het 'hart' van het organicisme kunnen beschouwen. Maar wat is het belang van die vergelijking als die gemaakt wordt in een intellectuele context waarin alles wat die vergelijking zegt of kan voortbrengen – het artefact als gemaakt 'naar de natuur' – al aanvaard is. Waarom dan *hier* een 'wortel' vinden van bijvoorbeeld negentiende-eeuwse architectuuropvattingen? Van Eck, die zelf een zeer traditionele, zelfs organicistische en zeer negentiende-eeuwse geschiedenisopvatting blijkt te hebben (historische fenomenen 'groeien', ze hebben 'wortels', ze vormen een 'geheel'), gaat hier – en trouwens ook in haar behandeling van de 19de eeuw – over van aantoonbare verwantschappen of parallellen naar een vooronderstelde continuïteit, die, zoals alles wat 'doorgaat', ook ergens moet 'beginnen'. De historische 'continuïteiten' waarvoor men kan argumenteren zijn echter ofwel die van de duurzaamheid van een materieel kader of van betekenis-kader (de 'longue durée's') of die van de 'kleine causaliteit' van aantoonbare beïnvloedingsrelaties. Het willen plaatsen van zeer verschillende feiten en fenomenen, van Alberti's tekst tot de kunstfilosofie van Schlegel en de architectuur van Louis Sullivan's in één continuïteit of als voortkomend uit één 'stroom' levert mijns inziens weinig op, en heeft als eerste belangrijk effect dat de *verschillen* tussen fenomenen, die altijd interessanter, want scherper doordacht zijn dan gelijkenissen, als 'oppervlakkiger' en minder wezenlijk worden voorgesteld. Interessant is zeker op basis van een 'ideaaltypisch' te beschrijven denkstrategie als het organicisme verwantschappen en/of kleine verschillen te tonen tussen zeer verschillende historische fenomenen in negentiende eeuw én vroeger. Het samenbrengen van het heterogene materiaal is intellectueel zeer prikkelend. De verwantschappen of gelijkenissen willen 'wortelen' of 'diep' willen funderen in één 'geschiedenis' is dat mijns inziens niet.

Van Eck brengt interessant materiaal samen in een erudiet betoog. (Wat – kijkend vanuit het zuiden – wel verwondert is dat de *Art Nouveau*, die de 'natuurlijke stijl' bij uitstek is of wil zijn, geheel buiten de behandeling valt). De vele korte analyses zijn dikwijls zeer leerzaam. De betoogtrant blijft die van een proefschrift, wat onder meer resulteert in soms redundante in- en uitleidingen bij vele hoofdstukken, maar is zeer helder. Het globale perspectief waarin het geheel geplaatst wordt, en via het historisch belang van het onderzochte fenomeen het belang van het boek moet bewijzen, lijkt mij echter niet goed doordacht.

Bart Verschaffel, Leuven

Reactie Caroline van Eck

Bert Verschaffel heeft zich duidelijk veel moeite getroost om inhoud en strekking van mijn proefschrift adequaat weer te geven. Toch is hij daarin maar zeer ten dele geslaagd. Een aantal belangrijke onderdelen en aspecten ontbreken, zoals de belangrijke rol van de retorica als oorsprong van analogieën en vergelijkingen tussen een kunstwerk en de levende natuur; andere worden onjuist weergegeven: organicisme fungeerde juist niet als globale strategie, maar afwisselend als een strategie van inventie of interpretatie, waarmee zeer ge-

richt precies gedefinieerde doelen konden worden bereikt, zoals de keuze voor een stijl die niet algemeen aanvaard was bij publiek en opdrachtgevers. En als hij de Epiloog goed had gelezen, had hij daar kunnen zien waarom de *Art Nouveau* niet is behandeld.

Veel ernstiger dan dit soort omissies en onjuiste weergaves is echter dat Verschaffel de algemene teneur van mijn boek volstrekt onjuist weergeeft. Hij spreekt over een 'algemene (...) stelling, die impliceert dat een (...) halfverzwegen *geschiedenis* wordt blootgelegd', zonder expliciet te maken wat mijn algemene stelling zou zijn, en besteedt de rest van zijn recensie aan het bekritisieren van de implicaties van die 'stelling'. Mijn boek zou als hoofdtak hebben, een vergeten hoofdelement van het klassieke denken over architectuur weer in de herinnering te brengen, dat zonder belangrijke veranderingen zou hebben doorgewerkt in de negentiende eeuw.

Om te beginnen gebruik ik nergens de termen 'verzwegen' of 'vergeten' geschiedenis: daarentegen heb ik voortdurend benadrukt, vanaf de eerste zin van hoofdstuk 1, dat organicisme een van de meest wijd verspreide thema's is in de Westerse architectuurgeschiedenis, dat nog maar nauwelijks bestudeerd. Niet bestudeerd is echter iets anders dan vergeten. Het gaat me dan ook niet om een pleidooi à la Rykwert voor een of andere obscure theoretische stroming, maar om de analyse van de betekenis en de achtergronden van een centraal onderdeel van de Westerse architectuurtheorie, en van de veranderingen die daarin zijn opgetreden in de jaren 1770 - 1880.

Vervolgens ziet Verschaffel niet wat voor zin het heeft om aan te geven dat de kern van organicistische opvattingen voor een belangrijk deel is gevormd door een teleologisch natuurbegrip, omdat zo'n begrip ook in andere disciplines tot diep in de negentiende eeuw heeft gedomineerd. Met die kritiek haalt Verschaffel twee niveaus door elkaar: dat van de ontwikkeling van de architectuur zelf, en dat van de historiografie van de architectuurgeschiedenis. Om dat laatste was het me te doen, en Verschaffels opmerking dat mijn stelling over het belang van het teleologische natuurbegrip weinig revolutionair is, kan ik alleen maar als een compliment opvatten: het was me er namelijk precies om te doen, te laten zien hoe in organicistische opvattingen in de negentiende eeuw posities uit de klassieke retorica en natuurfilosofie doorwerken. Voor andere disciplines is dat allang aangetoond; maar in de architectuurgeschiedenis zijn dit soort theoretische en conceptuele studies naar centrale noties nog steeds een zeldzaamheid.

Het belang van de reconstructie van de geschiedenis van negentiende-eeuws organicisme, dat Verschaffel kennelijk ontgaat, is dan ook dat het een belangrijke lacune vult in onze kennis van de architectuurtheorie van de negentiende eeuw: niet omdat het iets aantoonst dat in die eeuw nog algemeen aanvaard is, maar omdat het voor de hedendaagse lezer wil verhelderen wat het belang is van een zeer frequente, maar vaak weinig expliciete overweging in de architectuurliteratuur. Uiteindelijk is het doel van mijn boek, te laten zien waarom dat thema zo frequent was, wat voor betekenis het had, en wat voor rol het speelde. Daarmee worden hopelijk een paar aspecten van de architectuur van de vorige eeuw voor ons wat begrijpelijker; bij voorbeeld de keuze voor, en de betekenis van historiserende stijlen.

Tot slot nog iets over de methodische bezwaren die Verschaffel naar voren lijkt te brengen met zijn opmerkingen over mijn 'negentiende-eeuwse' geschiedenisopvatting en mijn weigering om te kiezen voor ofwel de *longue durée*, ofwel de *petite causalité*, waardoor de verschillen tussen de behandelde fenomenen zouden worden afgevlakt. Allereerst heb ik niet één geschiedenis geschreven, waarin alle te behandelen verschijnselen worden geperst. Integendeel, ik heb juist laten zien hoe sommige begrippen (zoals doelmatigheid) in gewijzigde vorm doorwerken, terwijl andere begrippen, en dan voor-

al dat van de natuur, belangrijke verschillen en schakeringen hebben gekend (daar is ook de hoofdeling van deel 2 op gebaseerd). Dat ik een 'negentiende-eeuwse' geschiedenisopvatting zou hebben vind ik interessant, maar zolang Verschaffel niet duidelijk kan maken wat daar precies mis mee is, blijft het een slag in de lucht.

In de inleiding heb ik uiteengezet dat het me juist niet gaat om het aantonen van invloeden of het traceren van vermeende continuïteiten. Metaforen als 'wortelen' of 'een geheel vormen' heb ik dan ook gekozen gekozen om termen als 'beïnvloeding' te vermijden, omdat ik juist alle schijn wil vermijden dat ik uitga van aantoonbare verwantschappen of veronderstelde continuïteiten waar die niet kunnen worden aangetoond – precies het tegendeel dus van wat Verschaffel schrijft.

Met zijn oppositie 'longue durée' versus 'petite causalité' tenslotte snijdt Verschaffel een interessant methodisch probleem aan, namelijk dat van de ideeëngeschiedenis van langere periodes en hoe die vorm te geven. Helaas slaat hij die discussie meteen weer dood door een begrippenpaar te gebruiken dat hier niet van toepassing is. Ideeëngeschiedenis is geen mentaliteitsgeschiedenis, en al helemaal geen sociale of economische geschiedenis, waar zijn begrippenpaar is ontstaan. Wat ik heb gedaan is het ordenen, analyseren en interpreteren van een aantal belangrijke teksten over de relatie tussen de bouwkunst en de levende natuur en de ontwerpen die daarbij horen. Daarbij ging het me steeds om het concreet en precies maken van de gedachten die daarin werden ontvouwd over dat thema, en de reconstructie van de achtergronden voorzover die bijdroegen tot het begrip van de theorie. Of ik daarin geslaagd ben laat ik in het midden; maar waar het me zeker niet om ging was om het aantonen dat er één vergeten stroom van organicistisch gedachtegoed was, ontstaan in het werk van centrale auteurs als Aristoteles en Vitruvius, doorgegeven via Alberti, aanwezig gedurende de hele negentiende eeuw tot Sullivan, die halfverzwegen zou zijn en nodig onder het stof van daan moest worden gehaald. Als we Verschaffels kritiek zo scherp stellen – wat hij zelf nalaat – blijkt vanzelf de absurditeit ervan.

Caroline van Eck

SIGNALEMENTEN

Caroline van Eck, Jeroen van Eck en Wilfred van Leeuwen [eds.], **Het Schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900**, Architectura & Natura Pers Amsterdam 1994, 138 blz., 54 ill. ISBN 90-71570-428, f 39,50

Onlangs verscheen bovengenoemd boek als gemeenschappelijke, bijzondere uitgave van De Sluitsteen, orgaan van het Cuypersgenootschap, Decorum, Tijdschrift voor kunst en cultuur, en van het Bulletin KNOB. De bundel bevat twaalf kunsthistorische bijdragen met contemporaine citaten en is voorzien van een bibliografie en een index. De rol van 'het schilderachtige' in de Nederlandse kunst is tot nu onderbelicht gebleven. De bijdragen van Boudewijn Bakker, Karel Bostoen, Bernadette van Hellenberg Hubar, Caroline van Eck en Willem-Jan Pantus vormen het eerste deel en tonen de theoretische basis en historische achtergrond van het schilderachtige. Het gaat om de kunsttheoretische opvattingen vanaf het eerste gebruik van die term door Van Mander en Bredero. In de 19de eeuw trad een verschuiving in de betekenis op, mede onder invloed van het buitenland

waar men sprak van 'picturesque' of 'pittresco'. Het tweede deel geeft een aantal exemplarische studies waarin de betekenis van het schilderachtige getoond wordt aan de hand van landschapsarchitectuur, bouwkunst, het binnenhuis en de praktijk van het restaureren. Op verschillende wijze komen deze onderwerpen naar voren in de artikelen van Wim Meulenkamp, Lut Pil, Wilfred van Leeuwen, Wies van Leeuwen en Barbara Laan. De schilderachtige integratie van architectuur en landschap is even boeiend als kenmerkend voor de 19de eeuw.

Leden van de KNOB kunnen het boek thuisgestuurd krijgen door f 35,- over te maken op giro 140380 van de KNOB te Utrecht onder vermelding van Het Schilderachtige.

Reinier Baarsen, *Nederlandse meubelen 1600-1800/Dutch furniture 1600-1800*, Amsterdam 1993
ISBN/ISSN 90-6630-435-9

Marijke Beek, Marinus Kooiman, *Oudewater. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1993
ISBN/ISSN 90-6720-138-3

Roland K.M. Blijdestijn, Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland (1040-1940)*, Utrecht 1994
ISBN/ISSN 90-215-2070-2

L. Bosman, *Nieuw Amsterdam in Berbice (Guyana). De planning en bouw van een koloniale stad, 1764-1800*, Zeven Provinciën Reeks 9, Hilversum 1994
ISBN/ISSN 90-6550-131-2

Frans H. Brugman, *The monuments of Saba. The Island of Saba, a Caribbean example*, Zutphen 1995
ISBN 90-5612-002-6

A.J. Brunt [red.], *Inventaris van het huisarchief Twickel 1133-1975*, Zwolle/Delden 1993
ISBN/ISSN 90-72306-09-0

G.J.M. Derks e.a., *Architectuur en stedenbouw in Friesland 1850-1940* [red. Jan A. van Oudheusden], Zwolle 1994
ISBN/ISSN 90-6630-475-8

Henny van Dolder-de Wit, *De St.Janskerk te Gouda: mensen en monumenten in een oude stadskerk*, Fonds Goudse Glazen, 1993
ISBN/ISSN 90-74015-06-9

Adri Duivesteijn, *De verborgen opgave. Tuis in de stad/The Hidden assignment. At home in the city*. [tentoonstellingscatalogus Nederlands Architectuurinstituut] Rotterdam 1994
ISBN/ISSN 90-72469-76-3

Adri Duivesteijn, *Het Haagse stadhuis. Bouwen in een slangenkuil* [in samenwerking met Fred Fredes] Nijmegen 1994
ISBN 90-6168-420-x

S.M. van Genuchten, C.H.T.R. Weevers, *Almanak voor het industrieel erfgoed*, Zeist 1994

J. van Goor, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975*, Den Haag 1994
ISBN/ISSN 90-6168-353-X

L.T. Hacquebord, R.M.H. Overbeek, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Groningen*, Zwolle 1994
ISBN/ISSN 90-6630-461-8

Willem F. Heinemeijer, *In Wibauts voetspoor. Inaugurale rede Wibautsleerstoel*, Amsterdam 1993
ISBN/ISSN 90-72499-19-0

Zef Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders. Planning, inrichting en vormgeving. Cornelis van Eesteren, architect-urbanist IV* [red. Manfred Bock] Rotterdam 1994
ISBN/ISSN 90-72469-45-3

Zacharias Heyns, *De Nederlandtschen Landtspiegel in ryme gestelt Amsterdam 1599* (facs.), Landsmeer 1994
ISBN/ISSN 90-6469-685-3

J.J.P. Ernst van der Hoeven, *Oud en Bruno Taut. Ontwerpen voor een nieuwe stad, Rotterdam-Berlijn* [tentoonstellingscatalogus] Rotterdam 1994
ISBN/ISSN 90-72469-63-1

Dick van der Horst, Martin Pruijs, *Tot cieraet deser stede, 20 monumenten in de historische kern van Amsterdam* [ter gelegenheid van Open Monumentendag 1994 Amsterdam 1994
ISBN/ISSN 90-6274-07704

Johan Huizinga, *De taak der cultuurgeschiedenis, samengesteld en van een nawoord voorzien door Wessel Krul*, Groningen 1994
ISBN 90-6554-134-4

Rob A. van Iterson, *Tussentijdse catalogus van kaarten en tekeningen in het oud-archief van Rijnland, 1598-1857* [Hoogheemraadschap Leiden] Leiden 1993

J.C.G.M. Jansen, *Architectuur en stedenbouw in Limburg 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1994
ISBN/ISSN 90-6630-422-7

F. Keverling Buisman (red.), *Verdrag en tractaat van Venlo, herdenkingsbundel*, Hilversum 1993
ISBN 90-6550-371-4

Frank de Klerk, Leen Moerland, *Van gesloten bolwerk tot open stad: vier eeuwen veranderingen in en rond Goes*, Goes 1993
ISBN/ISSN 90-72138-32-5

Botine Koopmans, *Architectuur en stedenbouw in Den Haag 1850-1940* [eindred. Jan A. van Opheusden], Zwolle 1994
ISBN/ISSN 90-6630-476-6

Monique Krauwer en Francien Snieder, *Nering en vermaak. De opraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht 1994
ISBN/ISSN 90-5345-053-X

Landelijke Bouwkunst Zuid-Holland [uitgegeven als documentatiemap door de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek Arnhem], Arnhem 1994

Jean-Denis Lepage, *Vesting en schansen in Groningen. Eeuwenlang de hoeksteen van de Nederlandse defensie*, Utrecht 1994
ISBN/ISSN 90-5345-057-2

Heidi de Mare, Anna Vos [ed.] *Urban rituals in Italy and the Netherlands. Historical contrasts in the use of public space, architecture and the urban environment*, Assen 1993
ISBN/ISSN 90-232-2744-1

Jan van Maurik. *Versch drinkwater voor de hoofstad. Rapport over de onderscheidene middelen welkede stad Amsterdam van versch drinkwater zullen kunnen voorzien 1849* [bewerkt en toegelicht door Peter-Paul de Baar, Amsterdam 1993
ISBN/ISSN 90-6274-070-7

Wim Meulenkamp. *Follies en tuinsieraden*, Utrecht 1994
ISBN/ISSN 90-5345-040-8

Bertus Mulder, Gerrit Thomas Rietveld, *Schets van zijn leven, denken en werken*. Nijmegen 1995
ISBN 90-6168-421-8

Peter Nijhof, Ed. Schulte, *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland*. Zutphen 1994
ISBN/ISSN 90-6011-902-9

Marie-Corneille Roodenburg, *De Delftse pottenbakkersnering in de Gouden Eeuw (1575-1675): de produktie van rood pottengoed*, proefschrift R.U. 1993, Hilversum 1993
ISBN/ISSN 90-6550-372-2

Henk van de Schoor e.a., *NS laat bouwen: stations sinds 1980*, Zutphen 1993
ISBN/ISSN 90-60110872-3

A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk Arnhem. Ijkpunt van de stad*, Grote Reeks Arnhem deel I, Utrecht 1994
ISBN 90-5345-055-6

Francis Strauven, Aldo van Eyck: *relativiteit en verbeelding*, Amsterdam 1993
ISBN/ISSN 90-290-8095-7

J.H. van Schwinden, *Beschrijving van het Eisenga-planetarium te Franeker 1780* [fotomechanische herdruk] Franeker 1994
ISBN/ISSN 90-5194-105-6

Lodewijk Wagenaar, *Galle. V.O.C.-vestiging in Ceylon. Beschrijving van een koloniale samenleving aan de vooravond van de Singalese opstand tegen het Nederlands gezag, 1760*. Amsterdam 1994
ISBN/ISSN 90-6707-333-4

J.B.V. Welten, *Droogleggers aan de Oosterschelde. Bewint der dijkagie 1594-1610*, Amsterdam 1993

Jan Jacob Weve, *De Valkhofburcht te Nijmegen. Een alsnog-uitgave van het manuscript van 1925* [Valkhofstichting] Nijmegen 1993
ISBN/ISSN 90-71509-05-2

MONUMENTENZORG

De huidige toestand van de Nederlandse monumenten in Sri Lanka

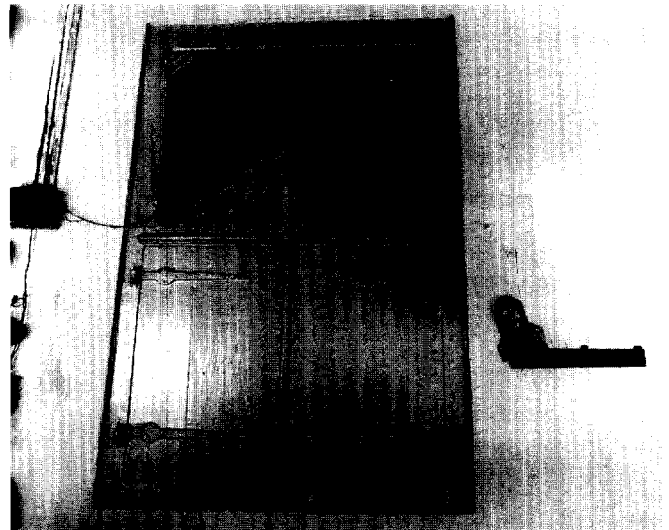
Het Icomos-congres te Colombo in augustus 1993 bood de deelnemers, naast de gelegenheid tot het kennis maken met welhaast twee millenia Aziatische cultuur van zeer hoog peil en met de olifant als 'huisdier', ook de mogelijkheid tot het bestuderen van de Nederlandse monumenten uit de 17de en 18de eeuw.¹ Die in Colombo zelf – tevens de oudste gebouwen van die stad – kon men op eigen gelegenheid bezoeken. De vestingstad Galle aan de zuidwestzijde van het eiland – welke prijkt op de wereld-erfgoedlijst van Unesco – vormde het einddoel van een der dagexcursies voor alle congresgangers; op het bastion 'Maan' was een voortreffelijke ontvangst georganiseerd.² Tenslotte had de Nederlandse delegatie gevraagd of het mogelijk was voor de daarin geïnteresseerden een achtdaagse 'Dutch Tour' te organiseren, zodat er aanmerkelijk méér objecten bezocht konden worden dan men op de aangeboden driedaagse 'colonial

Afb. 1. Colombo, v.m. Nederlands gouverneurspaleis, thans St. Peter's Church, 18e eeuwse achtergalerij, welke oorspronkelijk uitzicht bood op de verdiepte tuin (foto auteur 1993).

Afb. 2. Colombo, v.m. Hospitaal (1721) na restauratie. Toegangstrap, voorgalerij en doorgang naar tweede binnenplaats (foto A. de Vos 1985, coll. RDMZ).

Afb. 3. Colombo, v.m. Hospitaal. Kruiskozijn vóór de restauratie (foto J. Maseland 1982, coll. RDMZ).

Afb. 4. Colombo, Wolvendaalse kerk, 1749 (foto auteur 1993).

Afb. 5. Colombo, Wolvendaalse kerk, preekstoel (foto auteur 1972, coll. RDMZ).

tour' uit het post-congress programma te zien kon krijgen.³ Met veel zorg is aan deze vraag voldaan en zo kon onder uitstekende leiding veel van wat onder de huidige politieke omstandigheden bereikbaar is, worden bekeken. Het noordelijk deel, centrum van het Tamil-gebied, was niet toegankelijk.

De hoofdstad Colombo heeft twee delen die uit de Nederlandse tijd (1656-1796) dateren: Fort en Pettah. Fort omvat globaal het gebied van de eerdere Portugese stad, die bij de verovering vrijwel ge-

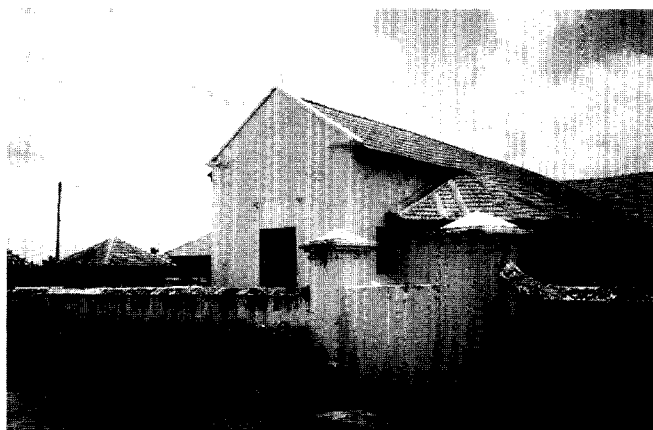
Afb. 6. Colombo, Dutch Period Museum, voorgalerij na verbouwing 1780 (foto auteur 1993).

Afb. 7. Colombo, Dutch Period Museum, binnenplaats na restauratie (foto auteur 1993).

Afb. 8. Colombo, Dutch Period Museum, van elders afkomstige 18e eeuwse deurpartij, museaal opgesteld (foto auteur 1993).

Afb. 11. Katuwana, fort langs route van Kandy naar de kust (1690, herbouwd na 1761), na schoonmaak en conservering; links kijkt men in een bastion. (foto auteur 1993, coll. RDMZ).

Afb. 12. Matara, binnenzijde stadspoort (foto auteur 1993, coll. RDMZ).

heel werd verwoest. Het is vanouds het bestuurs- en zakencentrum en daardoor voortdurend onderhevig aan modernisering. De Hollandse gebouwen zijn vervangen door Engelse, de Engelse worden nu vervangen door internationale hoogbouw; maar men streeft naar behoud van de meest karakteristieke voorbeelden.⁴ De contouren van dit stadsdeel en het oude stratenplan zijn echter nog goed herkenbaar. Er zijn nog enkele bastion- en pakhuisrestanten en er is iets van de oostelijke toegangspoort, de Delftse Poort, hersteld. Het uitzonderlijk mooie laat 17de-eeuws gouverneurspaleis werd in 1804-21 van zijn verdieping ontdaan, ingekort en uitgehold tot Anglicaanse St. Peter's Church.⁵ De in de late 18de eeuw toegevoegde dorische zuilengalerij aan de achterzijde bleef bewaard (afb. 1). Deze bood uitzicht op de toen beroemde verdiepte tuin, nu een rommelveld. Eén topstuk bleef in essentie intact en werd recent gerestaureerd door architect Ashley de Vos: het voormalig Hollands Hospitaal (1771), nu in gebruik bij de politie. De vleugels rond de twee binnenplaatsen hebben fraaie galerijen. Er waren nog enige authentieke kruiskozijnen; deze hebben het uitgangspunt gevormd voor de restauratie-aanpak. De zwerige toegangstrap zou men zich bij een Curaçao's landhuis kunnen voorstellen (afb. 2 en 3).

Ten oosten van Fort, en vroeger alleen via de Delftse Poort bereikbaar, ligt de niet-ommuurde 17de eeuwse woonwijk Pettah. De drie evenwijdige hoofdstraten heten er Keyserstreet, Princestreet en Malibanstreet (er was dus ook een Utrechter onder de stichters!). Aan de oostkant markeerde de Kaayman Poort (nu Kayman's Gate) het einde van dit stadsdeel. Er staat op deze plaats nog een Hollandse klokketoren. Even verder ligt op een kleine hoogte de Wolvendaal(se) kerk uit 1749. Een streng opgezet kruisvormig bouwwerk met een wel zeer Nederlands interieur: preekstoel, doopvont, herenbanken, balcon, rouwborden en fraaie zerken (afb. 4 en 5). Eens per maand wordt er nog een protestantse dienst gehouden voor de Dutch Burghers.⁶ Het gebouw verkeert dan ook in een heel behoorlijke staat van onderhoud en het staat op vaste tijden open voor bezoekers. Enige decennia geleden is er van de dakbedekking zo veel afgewaaid, dat men het daarna met golfplaat heeft gedekt. Mooie zerken ook staan er opgesteld tegen de buitengevels. Nog in 1972 kon auteur er een beschrijving in het Nederlands en Engels kopen: nadien is deze herdrukt maar was nu niet bij de kerk beschikbaar.

Aan de Princestreet ligt het Dutch Period Museum (geopend 1983). Het heeft de vorm van een groot woonhuis, twee lagen hoog aan de straatzijde, alwaar zich een galerij met heel slanke zuilen bevindt (afb. 6). Achter het huis een diepe tuin met aan weerszijden lage dienstvleugels, weer voorzien van galerijen (afb. 7). Gebouwd als gouverneurswoning, werd er in 1780 na verbouwing een seminarie gevestigd.⁷ Na onderscheidene andere functies gehad te hebben werd het postkantoor, en tenslotte, mede dank zij ijveren van met name dr. R.L. Brohier, gerestaureerd door architect Ashley de Vos en daarbij geschikt gemaakt voor zijn huidige bestemming. Onder meer kan men er vele fraaie meubels en bouwfragmenten aantreffen (afb. 8). Elders in Pettah komen nog gespreid éénlaagshuizen voor, die kennelijk in essentie nog uit de Hollandse tijd dateren, maar doorgaans zijn deze erg verminkt en slecht onderhouden. Ze zijn eigenlijk pas te herkennen, nadat men van de veel beter bewaard gebleven exemplaren van dit type in Galle kennis heeft kunnen nemen (zie ook literatuurlijst).

De Dutch Tour begon aan de oostkust, waar met bijzondere toestemming Trincomalee kon worden bezocht. Op een schiereiland ligt het fort Frederick. De naam dateert uit de Engelse tijd, maar de bastions heten nog Holland, Enkhuizen, Amsterdam, Zeeburg en De Kat. Deze verkeren met hun muren in uitstekende staat (het fort heeft nog steeds een militaire functie). Tussen Amsterdam en Enkhuizen ligt de uit 1675 (buiten) en 1676 (binnen) daterende toe-

gangspoort⁸ (afb. 9). Van de gebouwen op het binnenterrein, doorgaans éénlaags en omgeven door kolonnades, kunnen zeker nog delen uit de Nederlandse tijd dateren. Achter het fort, en alleen van daaruit bereikbaar, ligt op een door de zee omspoelde rots een Hindu-Buddhistische tempel die vanouds en ook nu in het godsdienstige leven een grote rol vervult. Veel elementen zijn dan ook in zeer recente tijd vernieuwd – helaas als zwakke afteksels van de oude vormtaal. Naar deze tempel heette het fort oorspronkelijk: 'Pagoodsberg'!

Veel minder is er over van het jongere fort Ostendorp (1716), dat de binnenbaai moest beschermen. Het ligt hoog en de uitzichten bewijzen het strategisch belang.⁹ Veel is overwoekerd en men vindt slechts enkele muurresten en gevelstenen met niet-interpreteerbare opschriften, behalve éénmaal het jaartal 1769.

Hoewel Batticaloa zuidelijker ligt, liet de politieke situatie een bezoek aan deze belangwekkende plaats niet toe. De zuidzijde van het eiland werd van oost naar west bezocht. Hambatota heeft weliswaar een Hollands fort gehad, maar dat is (hoewel nog als zodanig aangeduid) in de Engelse tijd geheel vernieuwd. Zeer interessant weer is wat er nog uit de Hollandse tijd rest in Tangalle. Het (late) fort aldaar is intact, maar kon wegens zijn militaire functie alleen, en slechts voor een klein deel, van buiten worden gezien. Het Guesthouse, met grote zuilenportiek, dateert in opzet nog uit de 18e eeuw en heeft in de stoep het roerende opschrift: 'Door mijn opgebouwt A.J.: 1774'. Wie was A.J.? Voorts is hier het kerkgebouw (ca 1775) nog intact – in gebruik als rechtszaal. De voorgevel van de eigenlijke kerkzaal wordt geflankeerd door twee driekwartzuilen. De zijbeuken (oorspronkelijk open galerijen) hebben even achter de voorgevel een halfronde beëindiging (afb. 10). Achter de kerk nog enige eenvoudige dienstgebouwen met zuilengalerijen.

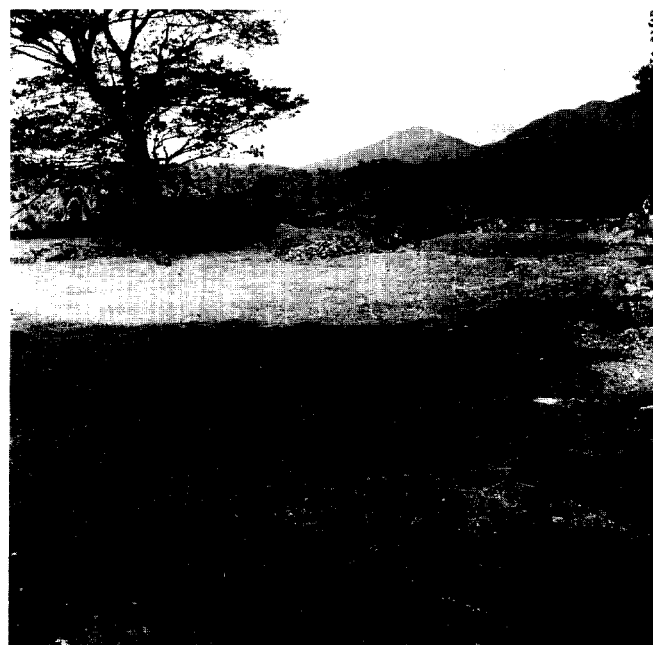
Ten noorden van Tangalle ligt een van de weinige forten in het binnenland. Bijna steeds ging het om verdediging van de kustgebieden tegenover andere Europeanen; de relatie tussen V.O.C. en bevolking was doorgaans redelijk vreedzaam. Het centrale deel van het eiland bleef echter tot de Engelse tijd het onafhankelijke koninkrijk Kandy. Daarmee waren de relaties vaak meer gespannen. In de laatste fase stond de gehele kust onder V.O.C. bestuur, zodat deze de handelscontacten van Kandy kon beheersen. Men krijgt wel bewondering voor het geografisch inzicht van de fortbouwers om, in 1690, juist zo'n plek uit te kiezen – voor de gewone reiziger 'zomaar ergens' gesitueerd –, die een van de weinige verbindingen van Kandy met een haven kon beheersen. Sedert de Engelse verovering van dat land verloor het fort uiteraard zijn functie en het werd compleet overwoekerd. Recent is het schoongemaakt en weer als fort herkenbaar gemaakt onder leiding van architect I. Kuruppu (afb. 11).

Heel boeiend is Matara. Het stadje, op een schiereiland gelegen, wordt aan de landzijde door een muur met bastion beschermd, waarin een forse poort, klassicistisch aan de buitenzijde (1780) daarentegen aan de binnenzijde voorzien van een zwerige contour, zoals we die kennen van Zuid-Afrika en Curaçao (afb. 12). De kerk van 1767 bleef intact (maar leek niet op enigerlei wijze in gebruik te zijn). Het is een langwerpig gebouw met een galerij, waarin de toegang is opgenomen, langs de oostelijke langzegevel (afb. 13). Er zijn verschillende woonhuizen uit de Hollandse tijd, waaronder één van twee lagen (Centre Road 8), met galerij (3 van de 7 kolommen zijn in de 19de eeuw gewijzigd) en binnenin nog steeds de zo typerende steile trap (afb. 14 en 15).

Bij de toegangsweg tot de stad vanuit het noorden werd in 1763 de zeer bijzondere zeshoekige Redoute Van Eck (nu: Star-fort) gebouwd, een unicum in de Nederlandse vestingbouw. Dit fort bleek noodzakelijk te zijn, omdat twee jaar tevoren Matara vanuit Kandy kon worden binnengevallen. Het gebouw is goed gerestaureerd en

Afb. 9. Trincomalee, Fort Frederick, binnenzijde 1676 van toegangspoort (foto auteur, coll. RDMZ).

Afb. 10. Tangalle, v.m. kerk; thans gerechtszaal, ca 1775 (foto auteur 1993).

Afb. 13. Matara, Hollandse kerk, 1767, overzicht vanuit het zuid-oosten (foto M.J.H. Willinge 1992, coll. RDMZ).

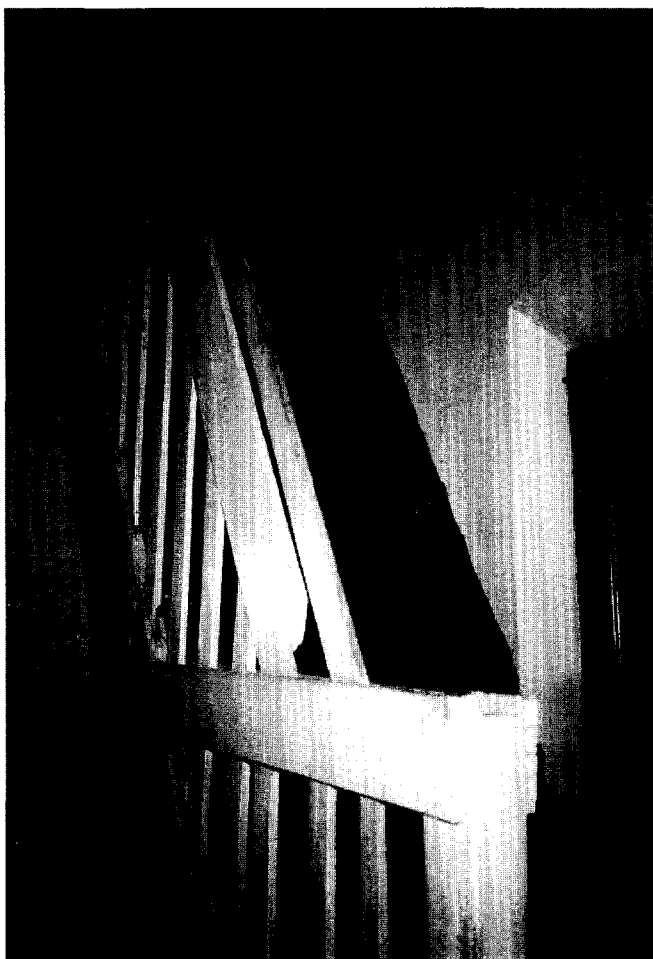

Afb. 14. Matara, Hollands huis, 8 Centre Road, straatzijde (foto auteur 1993).

heeft een museale functie. Gestreefd wordt naar reconstructie van de houten ophaalbrug, waarbij men graag Nederlandse steun zou krijgen. Thans geeft een dam toegang tot de fraaie poort (afb. 16). Gezien de loonkosten aldaar gaat het hier om een voor ons onwaarschijnlijk laag bedrag. Buiten het stadje ligt nog een grote 18de-eeuwse markthal (Nupe).

Ja, en dan komt Galle, Nederlands van 1640-1796. Wanneer men de oude stad nadert, ziet men een stelsel van muren en bastions zoals men dat in de Nederlandse sfeer niet voor mogelijk zou houden (afb. 17). De landzijde is de noordkant, de andere zijden liggen aan zee en

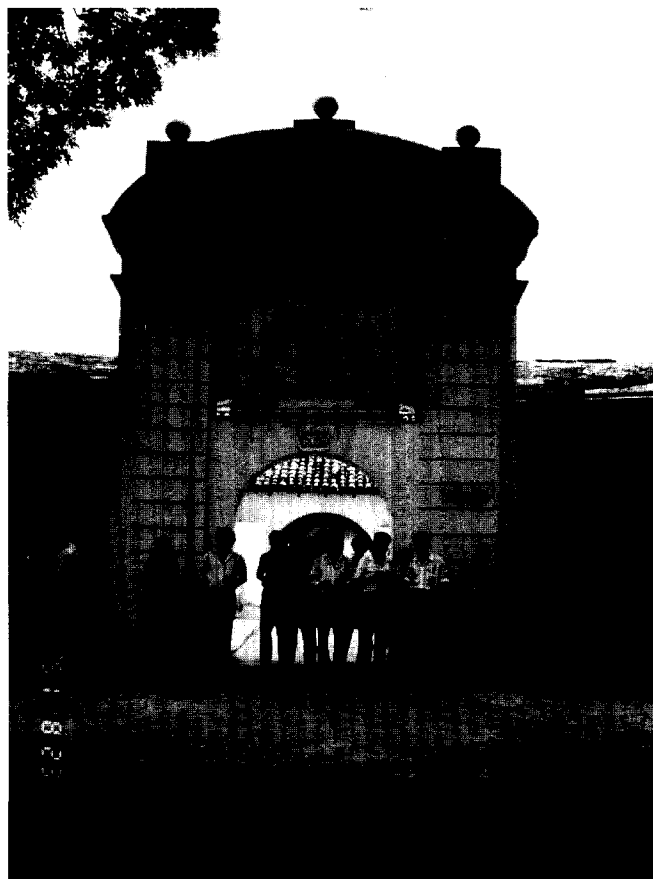
ook de verdere ommuring is nog voor een groot deel intact; aan de oostkant bevindt zich nog een restant uit de Portugese tijd. Waarschijnlijk kunnen er ook onregelmatigheden in het huidige stratenpatroon verklaard worden uit de structuur van de Portugese stad, waarvan in bouwkundige zin verder niets over is. De toegangspoort van 1669 (het buitenfront is gedateerd 1668) lag in het terugliggend oostelijk deel van de noordmuur (opgenomen in de nu als maritiem museum ingerichte V.O.C. pakhuizen (afb. 18)). De huidige, meer centrale, toegang is van veel latere datum. Vandaar dat oorspronkelijk de oostelijke straat, de Leybaanstreet (Oude Lijnbaanstraat) toen be-

Afb. 15. Matara, Hollands huis, 8 Centre Road, trap (foto auteur 1993).

Afb. 17. Galle, vogelvlucht vanuit het noorden. Rechts voor: bastion Maan, links voor bastion Zon (Mortlake Press).

Afb. 16. Matara, Redoute van Eck 1763, Starfort, toegangspoort (foto M.J.H. Willinge 1991, coll. RDMZ).

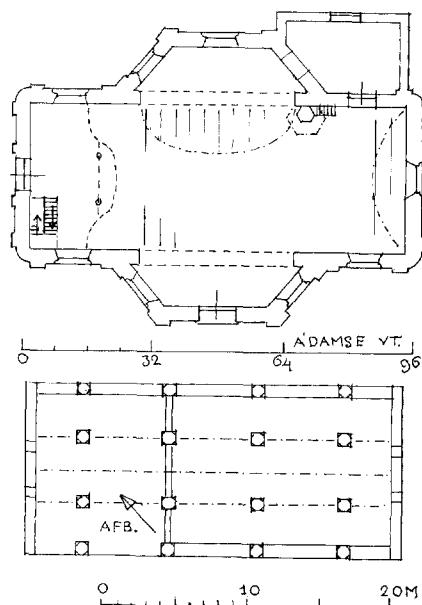
Afb. 18. Galle, V.O.C. stadspoort, binnenzijde met gevelsteen 1669 (foto auteur 1993, coll. RDMZ).

Afb. 19. Galle, Hollandse kerk 1755, overzicht vanuit het noord-oosten (foto auteur 1993, coll. RDMZ).

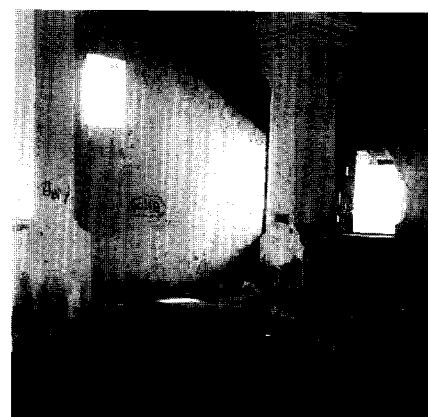
Afb. 20. Galle, Hollandse kerk 1755, rouwbord A. Samlant 1760 (foto M.J.H. Willinge 1991, coll. RDMZ).

Afb. 22. Plattegronden kerk te Galle en schoolkerk Ambalangoda, schetsmatige opnames van auteur, 1993. Zie ook noot 7: in het daar genoemde artikel komt de maat van 96 Amsterdamse voet ter sprake, welke hier ook is ingetekend. Bij Galle is opvallend, dat het achthoekig middendeel ruimtelijk niet tot zijn recht komt.

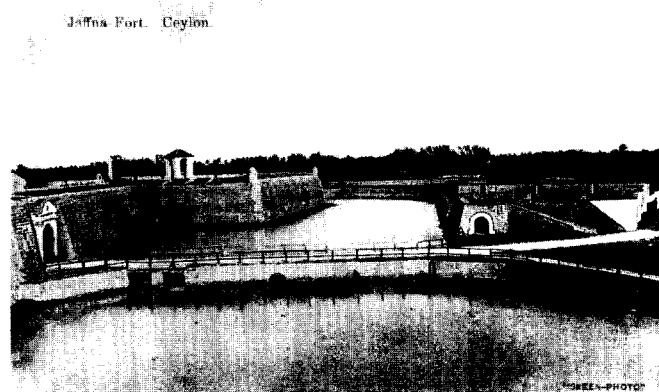
Afb. 21. Omgeving Galle, huis Nootgedacht, Nederlandse naam op een volledig in de Engelse tijd vernieuwd landhuis (foto auteur 1993, coll. RDMZ).

Afb. 23. Ambalangoda, schoolkerk 1750 (foto auteur 1993, coll. RDMZ).

Afb. 24. Colombo-Negombo, Hollands kanaal (foto auteur 1993).

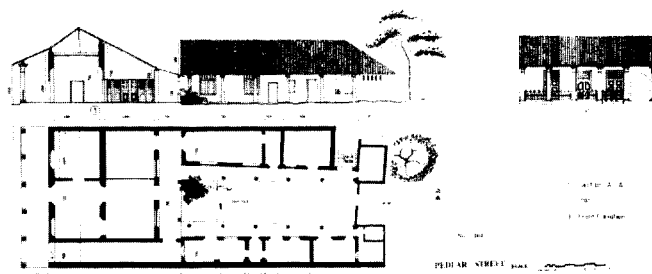

Afb. 26. Jaffna, toegang tot het fort, ansichtkaart 1902 (Skeen-photo, coll. RDMZ).

langrijker was dan wat nu als hoofdstraat overkomt: Church Street (Kerkstraat). Daar ligt de, voor Nederlandse begrippen barok aanvoerende, kerk van 1755 (afb. 19, 20 en 22). Deze is goed onderhouden en staat open voor bezoekers, maar er worden geen diensten meer gehouden. Het houtwerk, met name dat van de preekstoel, vertoont wel aantasting. Restauratie in het kader van kennisoverdracht vakmanschap zal in 1995 plaatsvinden. De vele interessante gebouwen in deze stad hoeven hier niet ter sprake worden gebracht, aangezien informatie hierover thans gemakkelijk toegankelijk is dank zij het mooie in januari 1994 verschenen proefschrift van L.J. Wagenaar (zie literatuurlijst). Een grote bijzonderheid nog het in aanleg uit de 17de eeuw daterende en op eb en vloedwerking berustende rioleeringssysteem. Er is een, kennelijk heel effectieve, stedenhand met de gemeente Velsen. Op dit moment was er vraag naar Nederlandse steun, financieel en technisch, bij het 'schonen' van het Hollands kanaal vanuit de stad naar het noorden. In de omgeving treft men nog enige landhuizen aan met Nederlandse namen, zoals Nooitgedacht¹⁰

Afb. 25. Negombo, Hollands huis, geveldetail (foto auteur 1993, coll. RDMZ).

Afb. 27. Galle, deel van een der vele gedetailleerde opmetingen in de publicatie van I. Kuruppu en G. Wijesuriya: Pedlarstreet 104 (v.m. Moorse Kramerstraat). Dit pand heeft op halve schaal dezelfde plattegronds-indeling als het Dutch Period Museum in Colombo (perceelsbreedte 48 A'damse voet tegenover 96 voet bij het Museumgebouw). In beide gevallen is er een tweebeukig huis met voor- en achtergalerij langs de straat en is er een binnenhof met aan weerszijden een dienstvleugel met galerij.

en Closenburg (afb. 21). Het laatste, uitgebouwd tot hotel-restaurant, bevat nog 18e eeuwse elementen.

Vanuit Galle langs de westkust richting Colombo gaand, komt men langs Ambalangoda, alwaar een aardige schoolkerk uit 1750 staat (een gevelsteen zegt: 'gebouwd door Adriaen Oost Dijck, onderk. en ops. der galecorta A° 1750'). Zoals bij noot 6 al werd opgemerkt besteedde de V.O.C. in dit land aandacht aan het onderwijs van inheemse kinderen (afb. 22 en 23). Verder naar het noorden was er het fort Kalutara, dit is echter in de 19de eeuw geheel vernieuwd en thans vormt het de onderbouw voor een grote en kennelijk zeer gerespecteerde tempel.

Voorbij Colombo komt men in Negombo. De steden zijn verbonden door een voor lokaal vervoer druk benut Hollands kanaal (afb. 24). Het land had al in zeer vroege tijden een traditie van waterbeheersing, waarop uiteraard door de Nederlanders goed kon worden ingespeeld! Ook de nawerking van de Portugese periode is juist in dit gebied waar te nemen: er bevinden zich vele, doorgaans 19de- of

vroeg 20ste-eeuwse, R.K. kerken. Negombo zelf had in de Portugese tijd een fort, dat in de V.O.C. tijd is verbouwd; uit die periode dateert de toegangspoort (1678). De Engelse tijd daarna manifesteert zich in een 'Queen Victoria clock tower'. Een en ander zag er bij het eerdere bezoek in 1972 aanmerkelijk beter onderhouden uit dan nu. Het stadje heeft zich sedert dat jaar ontwikkeld van een vriendelijke vissersplaats tot een enorm toeristisch centrum (mooie stranden!). Gelukkig was er ook wat over van de oude karakteristiek. Er staat zelfs, aan de Cross-street, nog een enkel Hollands huis (afb. 25). Dit is voorzien van een galerij met, in dit land heel uitzonderlijk, houten kolommen (met ingesnoerde basementen). In de omgeving komen nog enige plantagehuizen voor, waarvan er enkele van Hollandse oorsprong zouden kunnen zijn.

Het noordelijker Kalpitiya, dicht bij het Tamilgebied, stond op het programma, maar een bezoek zou gezien de afstand te veel tijd van het verdere programma hebben gevergd. De belangrijkste plaats aan de noordzijde is Jaffna. Oude afbeeldingen van het grote fort tonen een beeld, dat associaties met de vesting Naarden oproept (afb. 26). De kruiskerk aldaar, in het fort gelegen, vertoonde grote overeenkomst met die van Colombo. Naar werd meegedeeld zijn alle objecten bij de strijd aldaar compleet verwoest, terwijl de, voor regionaal oorlogsgeweld vrijwel onkwetsbare, fortmuren volledig zouden zijn gesloopt. Tien jaar terug kon het nog worden beschreven als 'het mooiste Europese fort in heel Azië'...

Hoewel natuurlijk de grote schat aan erfgoed in dit land bestaat uit de grandioze Buddhistische monumenten,¹¹ waarvan de oudste al uit de 1e eeuw na Chr. dateren, vormen de koloniale structuren en gebouwen van met name 1½ eeuw Nederland en daarna 1½ eeuw Engeland toch zeer wezenlijke bijdragen aan het totaalbeeld. Daarbij heeft het V.O.C.-werk dank zij zijn hogere ouderdom een veel grotere zeldzaamheidswaarde. Ook elders in de wereld, in landen die hoorden tot de noordwesteuropese invloedssfeer, vormen de V.O.C. en W.I.C. gebouwen vaak de interessantste groep van hun tijd. Spanje en Portugal hebben nog net de laatste fase van de gotiek kunnen exporteren – daar kan ons deel van Europa niet tegen op!

C.L. Temminck Groll

Noten

1. 10th General assembly and international symposium. 'Heritage of Asia and Oceania', 30 juli-6 aug. 1993. De huidige president van Icomos, dr. Roland Silva, zelf van Sri Lanka, had al het mogelijke gedaan dit congres tot een groot succes te maken. Bij de ceremoniële opening van het congres door de President van de Republiek speelden behalve grote groepen dansers ook een tweetal fraai versierde olifanten een belangrijke rol!

Auteur stelde t.b.v. de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voor dit congres een expositie en boekje samen, 'The Dutch and Asia', dat aldaar, Broederplein 41, nog verkrijgbaar is à f 10,-.

2. Merkwaardig contrast: de regeringen van de onafhankelijke republieken Ghana en Sri Lanka stelden Nederlandse gebouwen voor voor plaatsing op de wereld-erfgoedlijst, terwijl dit proces hier nog gaande is (en er tot voor kort in politieke zin over het oude Overese werk eigenlijk zelfs in het geheel niet gesproken kon worden). In Sri Lanka zijn de verdedigingswerken van Galle al sedert 1940 beschermd monument en de oude binnenstad sedert 1971. De bijgevoegde literatuurlijst laat zien hoeveel Sri Lankese deskundigen zich in deze zaken hebben verdiept (de daarin voorkomende namen Brohier en De Vos hebben betrekking op 'Dutch Burghers' – vgl. noot 6). Ook Engelse auteurs waren zowel hier als in Zuid-Afrika eerder bij de materie betrokken dan zelfs onze op dit gebied zo actieve oprichter, mr.dr. J.C.

Overvoorde. Deze maakte een uitvoerige onderzoeksreis in 1910-1911.

3 J.W. van Beusekom, *Vademecum Dutch Tour Sri Lanka*, 7-15 augustus 1993.

4 Zie bv. J. Baldwin, *Colombo Heritage*, Henley-on-Thames 1984/Colombo 1986.

5 Een groot wandbord meldt: 'St. Peter's Church Fort, services (...). This church was originally part of the dutch governor's residence. It was first used for divine service in 1804, and was consecrated in 1821. Formerly it was the garrison church'.

6 Anders dan in Indonesië, maar net als in Zuid-Afrika, vestigden zich hier Nederlanders definitief. De nazaten, voorzover ze Nederlandse namen hebben, zijn Dutch Burghers, ook wanneer de mannelijke leden soms generaties lang Ceylonese echtgenotes hadden. Ze bleven veelal in een intellectuele bovenlaag. Na de onafhankelijkheid in 1947, toen het land sinds 1956 en vooral van 1970 tot 1977 een marxistisch stempel kreeg, zijn er vele weggetrokken, bij voorkeur naar Engels-sprekende landen als bv. Nieuw Zeeland. De delegatie is ontvangen in het gebouw van de Dutch Burgher Union.

7 C.L. Temminck Groll, 'Achtttiende-eeuwse stads- en landhuizen overzee: verschillen en overeenkomsten met Nederland', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 4 (1985), Delft 1987. Het seminarie was gericht op inheemse godsdienstonderwijzers en schoolmeesters. Sri Lanka vormde het enige gebied, waar de V.O.C. ook aandacht besteedde aan het onderwijs ten behoeve van de bevolking ter plaatse. Tijdens het congres organiseerde de Nederlandse Ambassade hier samen met de directie van het museum een ontvangst voor alle Nederlandse en Belgische deelnemers.

8 Een wandbord in deze poort beschrijft de geschiedenis vanaf de Portugese stichting in 1623; Nederlands van 1639 tot 1785, behalve 1782-83 toen het Frans en Engels was. In 1803 werd het naar de Duke of York fort Frederick genoemd.

9 Het 'portret' van de auteur in het NCM-Medelingenblad 1993/3 p. 5 is op dit fort gemaakt.

10 Een naam, die men behalve in Nederland dank zij V.O.C. en W.I.C. invloed in Azië, Afrika en Amerika kan aantreffen!

11 Alle deelnemers ontvingen de zeer zorgvuldig opgezette publicatie *The Cultural Triangle of Sri Lanka*, Unesco 1993.

BIJLAGE

Chronologisch overzicht van literatuur, waarin Nederlandse stedsbouw, architectuur en interieur op Sri Lanka aan de orde komt.

ALGEMEEN

Ph. Baldaeus, *Naauwkeurige Beschryvinge van Malabar en Choramandel, Derzelver aangrenzende Ryken, En het machtige Eyland Ceylon (etc.)*, Amsterdam 1672 (Eng. translation Colombo 1960).

F. Valentijn, *Oud en Nieuw Oostindien, vervattende Een Naauwkeurige en Uitvoerige Verhandeling van Nederlands mogentheyd In die gewesten (etc.)*, Dordrecht 1724-'26 (Eng. translation London 1975).

J.W. Heydt, *Allerneuster geographisch- und topographischer Schaulatz, van Afrika und Ost-Indien*, Wilhelmsdorf 1744 (Eng. translation Colombo 1952); *Histoire générale des Voyages*, tome XI, 's-Gravenhage 1750.

J.P. Lewis, 'Dutch Architecture in Ceylon', *Architectural Review*,

Sept. 1902. pp. 107-118, Jan. 1904 pp. 32-35.

'The Contribution of the Dutch to the Making of Ceylon', *Dutch Burgher Union Journal*, October 1932.

M.W. Jurriaanse, *Catalogue of the Archives of the Dutch Central Government of Coastal Ceylon, 1640-1796*, Colombo 1943.

R. Raven-Hart, *Ceylon, History in Stone*, Colombo 1964.

M.A.P. Meilink-Roelofs, 'Een tentoonstelling Nederland-Ceylon in het verleden 1602-1796', *Bulletin KNOB* 1966, pp. 48-56.

J.S. Wigboldus, *Wetenschappelijk reisverslag Ceylon 1969*, Z.W.O., Wageningen 1970.

R.L. Brohier, *Links between Sri Lanka and The Netherlands, A Book of Dutch Ceylon*, Colombo 1978.

J. van Goor, 'De Nederlandse invloed op Ceylon', *Spiegel Historiael*, Apr. 1980.

E. Jongens, *De Nederlandse Erfenis in Ceylon*, Stichting Nederland-Sri Lanka, 's-Gravenhage 1980.

W.A. Nelson, *The Dutch Forts of Sri Lanka: The Military Monuments of Ceylon*, Edinburgh 1984. Hierin staan plattegronden van alle forten.

K.D. Paranavitana, *An inventory of Sri Lanka Maps in the General State Archives in The Netherlands*, Colombo 1984.

R.K. de Silva, *Early Prints of Ceylon (Sri Lanka) 1800-1900*, London 1985 (slechts weinig betr. Ned. architectuur).

J.R. van Diessen, Sri Lanka, *De Singhalese Koninkrijken en de Nederlandse kolonisatie; geschiedenis, kunst en cultuur*, Canteleer kunst-reisgidsen, De Bilt 1986.

Nederlands Scheepvaart Museum, *Het Machtige Eyland, Ceylon en de V.O.C.*, 's-Gravenhage 1988.

R.K. de Silva/W.G.M. Beumer, *Illustrations and Views of Dutch Ceylon 1602-1796*, London/Leiden 1988 (de belangrijkste publicatie betreffende dit onderwerp).

COLOMBO

A. de Vos, 'Dutch Period Museum, Prince Street, Pettah'. *The journal of the Netherlands Alumni Association of Sri Lanka*, Jan. 1979.

R.L. Brohier, *De Wolvendaalsche Kerk*, Colombo 1980³

R. Lewcock, *Report on the listing and preservation of historic buildings and zones in the Colombo urban area*, U.N. centre for Human Settlements 1980.

Dutch Period Museum, Colombo-Sri Lanka, To Commemorate the Ceremonial Opening by His Excellency J.R. Jayewardene, President of the Democratic Socialist Republic of Sri Lanka on 10th July 1982, Colombo 1982.

Manuel Fonseka, 'Areas of concern, Old Colombo, Sri Lanka', *Mo-*

numentum 25 (2), pp. 109-128, 1982.

J. Maseland, *Restauratie van het V.O.C. hospitaal te Colombo, Sri Lanka en Urban growth and architecture of Dutch Period Colombo*, Ongepubl. afstudeerrapporten T.U.D., faculteit Bouwkunde 1982.

R.L. Brohier, *Changing face of Colombo (1505-1972)*. Covering the Portuguese, Dutch and British Periods/I. Raheem, *Views of Colombo (1518-1900)*, Colombo 1984.

E. Jongens, *Gecharmeerd van Colombo*, Den Haag 1991.

GALLE

R. Silva, 'Some objectives that underlie the need for protecting an ancient City Centre with special reference to Galle', *Galle Seminar Papers* 28-8-1974.

S.A.W. Mottau (J.S. Wigboldus, M.W. Jurriaanse), *Inventory of the archives of the Dutch Government in the Divisions of Galle (Mata-ra) and Jaffnapatnam (1640-1796)*, 's-Gravenhage 1975.

H. Wellmer, *The Underground drainage system in the Fort of Galle*, Heidelberg 1986.

A. de Vos, 'A Monument of Dual Parentage - The preservation of the Historic City Centre of Galle', *Old Cultures in New Worlds*, Icomos, Washington 1987, Symposium Papers I, pp. 23-30.

A. de Vos, *The conservation of a fortified colonial port town*, 2nd South Asian Archaeological Congress, Colombo 1987.

E. Jongens, *Gefascineerd door Galle*, Velsen 1991.

I. Kuruppu and G. Wijesuriya, *Ancient Ceylon no 15, The conservation of the Galle Fort and its environs*, Colombo 1992. Zeer zorgvuldig opgezette documentatie, waarin opmetingen van vrijwel alle straatwanden en van de belangrijkste historische woonhuizen zijn opgenomen (afb. 27).

L.J. Wagenaar, *Galle V.O.C.-vestiging in Ceylon, Beschrijving van een koloniale samenleving aan de vooravond van de Singalese opstand tegen het Nederlandse gezag, 1760*, Proefschrift R.U. Leiden 1994, Amsterdam 1994.

MEUBELKUNST

R.L. Brohier, *Furniture of the Dutch Period in Ceylon*, Colombo 1993³

J. Veenendaal, *Furniture from Indonesia, Sri Lanka and India during the Dutch Period*, Delft 1985.

Adres Stichting Nederland-Sri Lanka:

E. Jongens, Rigolettostraat 55, 2555 VN Den Haag.

De Stichting Cultuurgeschiedenis Nederlanders Overzee, p/a Rijksmuseum Amsterdam, verkeert momenteel in staat van reorganisatie.

Met dank aan drs W. van Alphen voor diens medewerking aan deze bijdrage.

KNOB

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Huldeblijk prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll

Op 1 maart j.l. vierde prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll zijn zeventigste verjaardag. Het bestuur van de KNOB en de redactie van het Bulletin bieden de jubelaris ook op deze plaats hun oprechte felicitaties aan. Zij beseffen dat dit in de kolommen van het Bulletin een ongebruikelijk soort berichtgeving is maar de aanleiding is zo mogelijk

Uitreiking van de versierselen die behoren bij de Orde van Palm aan prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll door de ambassadeur van de Republiek Suriname, Cyril B. Ramkisor, op 17 maart 1993.

even ongekend in de geschiedenis van de KNOB. De Bond telt onder zijn leden uiteraard meerdere vooraanstaande architectuurhistorici met een grote verdienste op het gebied van de monumentenzorg die het zeventigjarig jubileum hebben mogen vieren. Dat is in dit geval dan ook slechts een aanleiding voor de felicitaties. Ook de inspirerende inzet van Coen Temminck Groll bij de opleiding van restauratie-architecten, van 1973 tot 1986 in Delft en nadien in Amsterdam, wordt hier slechts terzijde vermeld, evenals zijn grote verdienst op het gebied van de bestudering, bescherming en restauratie van het culturele erfgoed in de voormalige Nederlandse koloniën in Oost en West. Bij zijn afscheid als hoogleraar aan de TH Delft in 1986 is hieraan al ruime aandacht besteed (zie ondermeer de feestbundel *De Stenen Droom*, Zutphen 1986). Bovendien werd hij voor zijn steun en bijdrage aan de monumenten van Suriname in 1993 door de ambassadeur van de Republiek Suriname gelauwerd met de Orde van de Palm.

Het bestuur van de KNOB en de redactie van het Bulletin willen op deze plaats echter speciaal de inzet van Coen Temminck Groll roemen voor zijn inzet en actieve bijdrage aan het welzijn van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond gedurende bijna vier decennia. In de jaren 1957-'63 was hij lid van het bestuur en van 1971 tot '74 was hij de voorzitter van de Bond. Bovendien is hij vanaf 1964 bijna onafgebroken betrokken geweest bij het Bulletin, als lid van de redactie of de redactiecommissie (met uitzondering van de jaren 1982-'89). En zowel als redactielid als in de rol van auteur (zie dit nummer bijvoorbeeld) is Coen Temminck Groll tot op de huidige dag in de Bond met zijn aanstekelijke gedrevenheid actief. Vandaar dit huldeblijk: felicitaties en dank voor bijna veertig jaar dienstbaarheid.

Jaarrede 1995 van de voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

op zaterdag 14 januari 1995 in het Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis te Groningen

Graag heet ik u allen van harte welkom op deze derde Jaardag van de KNOB. Tevens wens ik u allen een voorspoedig en gezond 1995 toe. Het Bestuur van de KNOB is zowel Professor dr. Ed Taverne als drs. Marijke Martin veel dank verschuldigd voor de organisatie van deze dag en de opstelling van een interessant programma.

Het bestuur van de KNOB kan op een goed jaar terugzien. Naast de in Amsterdam gehouden 2e Jaardag werden vijf studiedagen en excursies georganiseerd. Deze activiteiten werden door een redelijk aantal leden bezocht. Een topper was de op 2 december gehouden dag van de architectuur in Rotterdam. Ruim 75 leden waren hierbij aanwezig.

Door ziekte van de Chef de Bureau, Marianne de Haas, is het Bureau van de KNOB in het afgelopen jaar minder goed bereikbaar geweest. Dankzij extra inspanningen van onze secretaris, de heer Polman, die in verband met zijn reis naar Suriname vandaag niet aanwezig kan zijn, stagneerde het werk niet. De secretaris wordt daarvoor bijzonder veel dank gezegd. Graag wensen wij ook drs. Marianne de Haas een gezonder nieuwjaar toe.

Zoals u wellicht weet, is het bureau van de KNOB medio vorig jaar binnen de stad Utrecht verhuisd naar de Mariaplaats 51 en gaan samenwonen met de Stichting Menno van Coehoorn. Van deze beslissing om te gaan verhuizen, heeft het Bestuur bepaald geen spijt ge-

gregen. Het is in alle opzichten een succes geworden. De samenwerking met de Stichting Menno van Coehoorn verloopt uitstekend en de onderlinge contacten zijn zeer vriendschappelijk. Hoe kan het ook anders: vele donateurs van de Stichting Menno van Coehoorn zijn tevens lid van de KNOB!

De toekomst van de KNOB ziet er gelukkig goed uit. Allereerst is de achteruitgang van het aantal leden – vooral door een doorgevoerde sanering van het ledenbestand – tot staan gekomen. De geregistreerde leden van dit moment zijn leden, die keurig op tijd hun contributie – soms nog met een enkele rappel – betalen en dit niet laten oplopen tot achterstanden van soms enkele jaren. Dit kan geen enkele vereniging zich permitteren en zeker de KNOB niet. Het aantal leden van de KNOB blijft ruim 1100. Het afgelopen jaar hebben ruim 50 leden hun lidmaatschap opgezegd. Een bijna even groot aantal kon het Bestuur als nieuwe leden verwelkomen. Desondanks roep ik nogmaals de leden op om actief nieuwe leden voor de KNOB te werven. De nieuwe folder van de KNOB doet inmiddels zijn werk.

De financiële situatie van de KNOB is gelukkig rooskleuriger geworden. Sinds vorig jaar kan weer een reserve worden opgebouwd. In de voorjaarsledenvergadering zal de penningmeester hierover meer kunnen mededelen. Desondanks is de subsidie van de Rijks-overheid nog onontbeerlijk.

Met de Directie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vindt momenteel overleg over de plaats en de rol, die de KNOB in de nabije toekomst kan gaan innemen respectievelijk kan gaan spelen, plaats. De inzichten hierover blijken duidelijk met elkaar overeen te stemmen. Het is ondermeer de bedoeling, dat de KNOB een rol gaat spelen bij het wetenschappelijk onderzoek op het terrein van het cultureel erfgoed. In hoeverre dit van invloed zal zijn op de personeelsbezetting van het Bureau is momenteel nog niet te overzien.

Met de Bond Heemschut vindt periodiek overleg plaats. De directeur van Heemschut woont de A.B.-vergaderingen van de KNOB als waarnemer bij.

Voorts wordt er gewerkt aan een beleidsnota voor de komende jaren. Tevens is er een commissie, bestaande uit bestuursleden en enkele leden van de KNOB ingesteld, die zich bezig houdt met het programma voor het 100-jarig bestaan van de KNOB over vier jaren.

Tenslotte deel ik u mede, dat de contacten van het Bestuur met de Redactie van het Bulletin intensief zijn. De vergaderingen van het D.B. en het A.B. worden doorgaans bijgewoond door de hoofdredacteur en/of de eindredacteur. Graag dank ik vanaf deze plaats de redactie voor het vele belangrijke werk in het afgelopen jaar weer verricht. Voor de redactie was het een hoogtepunt, dat ik – als voorzitter – op 10 november van het vorig jaar de eerste exemplaren van het dubbelnummer 4/5 over het zogenaamde Domplein-onderzoek tijdens een feestelijke bijeenkomst in het Museum Het Catharijneconvent aan de Commissaris van de Koningin in de Provincie Utrecht en aan de Burgemeester van Utrecht kon overhandigen.

Tot slot dank ik mijn mede-bestuursleden voor het vele werk, dat ook zij in het afgelopen jaar voor de KNOB hebben verricht. De bestuursvergaderingen verlopen in een uiterst plezierige en harmonieuze sfeer. Het is voor mij dan ook een groot genoegen om als voorzitter van de KNOB op te treden. Ook nog een woord van bijzondere dank aan die leden van de KNOB, die zowel op het Bureau als in oktober jl. tijdens de Restauratiebeurs in Amsterdam steun verleenden.

Graag wens ik u allen een interessante en leerzame dag toe en draag hierbij de leiding aan professor Taverne over.

G. Heuff

Studiedag 'Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de monumentenzorg'

12 mei 1995 in de Gemeentelijke Muziek- en dansschool, Domplein 4 te Utrecht.

Het onderzoek naar de bouwkundige geschiedenis van gebouwen neemt de laatste jaren hand over hand toe. Door de decentralisatie van de monumentenzorg krijgen gemeentelijke diensten steeds vaker met bouwhistorisch onderzoek te maken. Voorafgaand aan en tijdens restauraties, verbouwingen en sloopactiviteiten worden bouwsporen onderzocht en gedocumenteerd. Hierdoor wordt voorkomen dat bouwhistorische gegevens voor wetenschappelijk onderzoek verloren gaan. De resultaten van het bouwhistorisch onderzoek benut voor zuiver praktische doeleinden. Bij het ontwerpen en beoordelen van bouwkundige en stedenbouwkundige plannen en bij het verlenen van bouw- en restauratievergunningen, bevordert bouwhistorisch onderzoek het noodzakelijke respect voor het gebouw.

In samenwerking met de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) wordt een studiedag over de praktijk van deze vorm van monumentenonderzoek georganiseerd. De dag is vooral bedoeld voor monumentenzorgers op bestuurlijk, beleidsmatig en uitvoerend terrein, leden van monumentencommissies, (restauratie)architecten, stedenbouwkundigen, archeologen en een ieder die voor dit onderwerp belangstelling heeft. Vragen die op de studiedag aan de orde komen zijn: hoe kan bouwhistorisch onderzoek binnen de gemeentelijke monumentenzorg worden georganiseerd, wat zijn de juridische en financiële (on)mogelijkheden, en vooral: hoe kunnen gemeenten de resultaten toepassen in hun monumentenbeleid?

Voor de ochtend en het begin van de middag staan lezingen op het programma. Sprekers zijn: A.G. Schulte (RDMZ), A. van Drunen (gem. 's-Hertogenbosch), P. van Dun (RDMZ), C.J. van Haften (gem. Groningen), T.J. Hoekstra (gem. Utrecht), K. Steehouwer (SBN), P. IJssels (burgem. Gorinchem). Later in de middag worden bij een wandeling door Utrecht enkele panden bezocht waar bouwhistorisch onderzoek plaatsvindt. Een ontvangst door het gemeentebestuur van Utrecht in het stadhuis besluit de dag.

Leden van de KNOB ontvangen de aanmeldingsformulieren voor de bovengenoemde dagen thuis; andere belangstellenden kunnen de (meer gedetailleerde) convocaties aanvragen bij het Bureau KNOB, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht, tel. 030-321756.

SUMMARIES

De Thooren in Maasniel

M. Tillema, A. Viersen

In the written sources there is not much to be found on the history of De Thooren Castle. For that reason it is difficult to place De Thooren in its historical and social context.

From an architectural point of view the building, with exterior measurements of 6.90 by 5.75 metres and a wall thickness of 0.90 m. at cellar level, is among the smaller towers in the region. Most residential towers have heavier walls.

Very little is known about the oldest building phase, of which the walls – made of marlstone blocks – were found in the cellar. After the destruction of this building phase the residential tower was rebuilt. This second residential tower has been preserved remarkably intact until our present time. This tower consisted of a rectangular, tenable building made of brick, with four floors (including the cellar and the attic with roof construction), the uppermost of which was provided with an allure and crenelles (illustration 12). Originally all the rooms had wooden floors, later those of the cellar and ground floor were replaced by vaults.

The first floor is probably the most representative part. This room is directly connected with outside by the wall stairs, so that the ground floor (which could be locked off by a door) need not be used for that purpose.

In view of the very small windows it is not likely that the tower was used for permanent residence. Unlike common practice, the latrine is not on the residential level but on the level of the allure.

No traces have been found of any original 14th- or 15th-century extensions.

The indications referred to above suggest that the tower was probably not primarily intended for residential purposes, but is rather to be regarded as a status symbol and last resort. We may also take into account that the tower was used as (harvest) storage.

The Architectura (1599) of Charles De Beste Vitruvianism in The Netherlands in the sixteenth century

Charles van den Heuvel

An unknown manuscript in the Koninklijke Bibliotheek (Royal Library) of Brussels (ms. II 7617) by the Bruges mason/bricklayer Charles De Beste: *Architectura. Dat is Constelicke Bouwijnghen huijt die Antijcken Ende Modernen* of 1599 forms a significant addition to our knowledge of Vitruvianism and Dutch theory of architecture in the sixteenth century. The work is not a translation of *De Architectura Libri Decem*, but on the basis of sixteenth-century commentaries on Vitruvius and followers it deals with a diversity of subjects from classical and contemporary architecture. Occasionally the texts are supplemented with De Beste's own, sometimes critical, observations and references to the situation in the Netherlands in general and in Bruges in particular.

De Beste's treatise on architecture consists of eight books, devoted to arithmetics, geometry, astronomical instruments, sundials, architecture, perspective, fortress-building and artillery, respectively. At times the contents and illustrations of De Beste's treatise, dedicated to interested devotees of architecture, are quite close to contemporary northern building practice, whereas in other cases they are relatively theoretical in character and based on outdated examples.

The variety in contents of the themes and the size of the manuscript, comprising a total of 578 folios, are a clear indication that the usual interpretations of the reception of Vitruvius and his commentators in Dutch sixteenth-century theory of architecture are no longer tenable. In these interpretations, mainly based on the printed documents of Coecke van Aelst and Vredeman de Vries, Dutch translations and commentaries are one-sidedly explained as practical examples for craftsmen for the application of colonnades and ornaments.

Although Pieter Coecke van Aelst and Hans Vredeman de Vries dedicated their well-known treatises on architecture to craftsmen, these works – as the author puts it – were first and foremost meant for the group of art-loving enthusiasts and commissioners to whom

De Beste had turned. Moreover, traces of other architectonic subjects dealt with by Vitruvius and followers, covering more than just colonnades, are to be recognized in the treatises on architecture of Pieter Coecke van Aelst and Vredeman de Vries. Consequently, the conclusion is that the manuscript of De Beste does not imply a break with the tradition of the "book on columns", but is the continuation of a wider Vitruvian tradition in the Netherlands of the sixteenth century, which the selective works in print are also part of. Finally, a hypothesis follows on the question what objective Coecke van Aelst, Vredeman de Vries and Charles de Beste had in mind when compiling their various treatises on architecture.

An article on De Beste's comments on a few buildings in Bruges and on his instructions for the iconography of tombs was published in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* jaargang 131 (1994): 'De Architectura (1599) van Charles De Beste (1599). Een onbekend architectuurtractaat van een Brugse bouwmeester' (The Architectura (1599) of Charles De Beste (1599). An unknown treatise on architecture by a Bruges mason/ bricklayer) by C. van den Heuvel.

AUTEURS

Menno Tillema studeerde van 1983 tot 1989 aan de faculteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit van Delft met als specialisatie architectuur en restauratie. Daarna heeft hij enkele jaren een zelfstandig onderzoeksbureau gehad. Hij leverde adviezen voor kleine restauratie- en inventarisatieprojecten. Op dit moment is hij werkzaam bij de afdeling Bouwen en Wonen van de gemeente Den Haag.

André Viersen studeerde na de HTS aan de faculteit der Bouwkunde van de TU Delft met als specialisatie architectuur en restauratie. Studeerde in 1989 af op het onderzoek naar de bouwhistorie van kasteel Bleijenbeek bij Afferden (Limburg). Op dit moment is hij werkzaam als freelancer op het gebied van de bouwhistorie en monumentenzorg.

Charles van den Heuvel, kunsthistoricus, werkte van 1984-1989 aan het Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut te Florence. Hij promoveerde in 1991 aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift: "Papiere Bolwercken" De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen". Thans bereidt hij als 'post-doc' onderzoeker in opdracht van de Rijksuniversiteit Groningen, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O./S.H.W.), een tekstuitgave voor van de geschriften over stede- en architectuur van Simon Stevin. De auteur publiceert vooral over de geschiedenis van de theorie en praktijk van de stede- en architectuur van de 16de en 17de eeuw en over de artistieke relaties tussen Italië en de Nederlanden.

WALBURG *DRUK*

WALBURG DRUK BV
POSTBUS 222
7200 AE ZUTPHEN

DREEF 2
7202 AG ZUTPHEN
TELEFOON 05750-41522
TELEFAX 05750-42895

Uw drukwerk, onze uitdaging